

**MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE
KİRALANMASINA DAİR HADİSLERİN
KAYNAK DEĞERİ VE BU HADİSLERE FİKHÎ
MEZHEPLERİN YAKLAŞIMI**

Hasan ERYILMAZ

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

**MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALANMASINA
DAİR HADİSLERİN KAYNAK DEĞERİ VE BU
HADİSLERE FİKHÎ MEZHEPLERİN YAKLAŞIMI**

Hasan ERYILMAZ

**T.C
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Eskişehir
2018**

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Hasan Eryılmaz tarafından hazırlanan Mekke Evlerinin Satışı Ve Kiralanmasına Dair Hadislerin Kaynak Değeri Ve Bu Hadislere Fıkıhî Mezheplerin Yaklaşımı başlıklı bu çalışma 05/12/2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Ali Çelik

Üye

Doç. Dr. Kadir Demirci
(Danışman)

Üye

Doç. Dr. İlyas Canikli

ONAY

05/ 12/ 2018

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

...../...../....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Hasan ERYILMAZ

ÖZET

MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALANMASINA DAİR HADİSLERİN KAYNAK DEĞERİ VE BU HADİSLERE FİKHÎ MEZHEPLERİN YAKLAŞIMI

ERYILMAZ, Hasan

Yüksek Lisans-2018

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Kadir DEMİRCİ

İnsanın yeryüzüne gönderildiği andan itibaren mukaddes bir bölge kabul edilen Harem bölgesi, Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşasıyla birlikte dini yaşantıda daha mühim bir yer bulmuştur. Öyle ki süreç içerisinde kendisine özgü bir fıkıh literatürü bile hâsıl olmuştur. İşte bu çalışmamız Harem bölgesinin kendisine özgü olan değerler pazılıının bir parçasını teşkil eden Mekke evlerinin satışı ve kiralınması ile ilgili kaynakların ele alınması ve ilim çevrelerince nasıl değeriendirildiği ile ilgili bilgi edinmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamız tezin konusunu, amacını, önemini, metodu ve kaynaklarını ele alan giriş bölümü ile başlayıp takip eden üç bölüm ile teşekkül etmiştir.

Tezimizin birinci bölümünde konunun daha iyi anlaşılması için ihtiyaç duyulan bazı kavramsal ve tarihi verilere yer verilmiştir. Çalışmamıza konu olan Mekke evlerinin bulunduğu yer itibari ile sınırları belirli bir alanı işaret etmesi ilesöz konusu bölgeyi doğrudan ilgilendiren yahut bu bölgenin sahip olduğu değere katkı sağlayan unsurlarla ilgili bilgilere geniş bir yer ayırmak uygun görülmüştür. Bunu yaparken de verilerin genelden özele olacak şekilde bir tertip ile ele alınmasına dikkat edilmiştir.

İkinci bölüm konuya kaynaklık eden rivayet müktesebatının tespitine ayrılmıştır. Mevcut haberler evlerin satışı ve kiralınmasına red - onay verenler şeklinde iki ana başlıkta değeriendirilmiştir. Her iki başlıkta da yer alan rivayetler sıralanırken sıhhat yönünden daha güçlü kabul edilenlere öncelik vermeye

alışılmıştır. Ayrıca hadis âlimlerinin bu rivayetlere bakış açıları ele alınarak hadislerin nasıl konumlandırıldığına dikkat çekilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Mezhep imamlarının ve takipçilerinin konuya yaklaşımlarına ve delil kabul ettikleri rivayetleri nasıl değerlendirdiklerine yer verilmiştir. Aynı zamanda karşı görüş için ortaya konan tenkitler de bu bölümde kendisine yer bulabilmiştir. Sonuç olarak konuyla ilgili bütün rivayetler ve bunlara dair görüş ortaya koyanların düşünceleri çerçevesinde probleme bir açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekke, beyt, riba', sevâib, harem, Kâbe.

ABSTRACT

THE RESOURCE VALUE OF HADITHS ON THE SALES AND RENTAL OF MEKKE HOUSES

ERYILMAZ, Hasan

Master Thesis 2018

The Department of Basic İslamic Sciences

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Kadir Demirci

From the moment the human being was sent to the earth, the Harem region, which was accepted as a holy region, which was founded by the Prophet a more important place in religious life with the construction of the city by Hz. İbrahim. So much so that there has been even a fiqh literature in the process. This study aims to obtain information about the sources of the sale and rental of Mecca houses, which are part of the Harem region, which is part of the marketing values and how it is evaluated by the scientific circles.

Our study has started with the introduction of the thesis, its purpose, importance, method and resources, and followed up with three sections.

In the first part of the thesis, some conceptual and historical data needed to be given for a better understanding of the subject. We have decided to give a wide space to the information related to the areas where the Mecca houses, which are the subject of our study, indicate the boundaries of a certain area and which directly concern the region or contribute to the value that this region has. In doing so, we made sure that the data is handled in a way which is specific to the general.

We have divided the second part of the narrative which is the source of the rumor. We have evaluated the current news in two main headings: redemption of the sale and leasing of houses. We tried to give priority to those who were considered more powerful in terms of the narrative of the narrations in both titles. We also pointed out how the hadiths were positioned by taking the perspectives of the hadiths into these narratives. In the third chapter, we have included the approaches of the sects and

followers of the Sect and their evaluations about the rumors which they accept. At the same time, put forward for the counter opinion have been found in this section.

As a result, we tried to clarify the problem in the light of all narratives about the subject and the possessions of scientific circles.

Key words: Mekke, beyt, riba', sevâib, harem, Kâbe.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ	1
I. Konu	1
II. Problem	1
III. Amaç.....	1
IV. Önem	1
V. Yöntem.....	2

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. HAREM	3
1.2. HAREM-İ MEKKE	7
1.3. MEKKE	13
1.4. KÂBE.....	16
1.5. BUYÛT-Ü MEKKE.....	19
1.6. MESCİD-İ HARÂM	24
1.7. SEVÂİB	34

2. BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNDE MEKKE EVLERİ

2.1. MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALANMASINA DAİR RİVAYETLERİN KAYNAK DEĞERİ	37
2.1.1. Mekke Evlerinin Satışı, Kiralanması ve Mirası Reddedilen Rivayetler....	37
2.1.2. Mekke Evlerinin Satışı, Kiralanması ve Mirasına izin veren Rivayetler ..	55

3. BÖLÜM

MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALAMASI İLE İLGİLİ FİKHİ MEZHEPLERİN GÖRÜŞÜ

3.1. HANEFÎLER	63
3. 2. ŞAFİÎLER	66
3. 3. MALİKÎLER.....	72
3.4. HANBELÎLER	75
SONUÇ	78
KAYNAKÇA.....	81

KISALTMALAR

bkz.	: bakınız
C.	: Cilt numarası
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİD	: Diyanet İlmî Dergi
EAÜİFD	: Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	: Hazreti
HYD	: Hikmet Yurdu Dergisi
İAÇTS	: İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İHAD	: İslam Hukuku Araştırmaları Derneği
İMM	: İslam Medeniyeti Mecmuası
KÜİFD	: Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
çev.	: çeviren
S.	: Sayı
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: ölüm tarihi
r.a.	: radiyallahuanh
(s.a.v.)	: sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: tarihi yok
v.d.	: ve devamı
y.y.	: Yayımcı yok
y.y.y.	: Yayıncı yeri yok

ÖNSÖZ

Günümüzde hadis ilminin en önemli problemleri arasında rivayetlerin anlaşılıp yorumlanması meselesi gelmektedir. Hz. Peygamber'in söylediği bir sözü ya da yaptığı bir işi peygamber, devlet başkanı yahut kadı vb. sıfatlardan hangisi ile yaptığı öteden beri ulemayı meşgul etmiş ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çalışmada da âlimler arasında farklı görüşlere neden olan Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasına ilişkin rivayetler ele alınmıştır. Ayrıca çalışmamız Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasına ilişkin hadislerin kaynak değerini ve mezheplerin bu hadisleri nasıl anladıklarına dair görüşleri de içermektedir.

Çoğu Müslümanın hiç duymadığı ve hatta ilim çevrelerinden pek azının vakıf olduğu Mekke evlerine dair rivayetler, aslındakaynak değeri ve âlimlerin düşüncelerinden ziyade teknik olarak bütün Müslümanların gündeminde olması gereken bir meseledir. Zira hac farızası ve ziyaretin konusu olan diğer tüm özel mekânlar, kutsiyeti Kitap ve Sünnetle tescillenmiş ve İslam Peygamberinin hatıralarını yansıtıyor olması gerekçesi için bütün Müslümanlara mâl olmuş bir mertebededir. Bu durum haccın herkes tarafından kolaylıkla yerine getirilmesine imkân sağlaması ve bir takım otoritelerin keyfî uygulama hakkının olmadığını göstermektedir. Bu noktadan hareketle gayretlerimizin, durumun hac ibadeti üzerinden turizm rantına evrilmesi konusunda bir farkındalık oluşturacağımızı düşünüyoruz. Bu çalışmanın, hadisleri anlama ve yorumlamanın zorluğuna ve farklılığına işaret etmesi veya mezhep imamlarının bakış açılarının farklı olmasının etkilerini göstermesi bakımından da önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca bu çalışma, hadisleri anlama ve yorumlamada sadece lafız ve metin değil vakayı ve olguyu dikkate almanın gerekliliğini gözler önüne sermektedir.

Hasan ERYILMAZ

Eskişehir-2018

GİRİŞ

I. Konu

Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasını yasaklayan birbirinden farklı hadislerle mezhep imamlarının yaptıkları yorumlar ve bunları yaparken dikkate aldıkları kıstas bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır.

II. Problem

Mekke evlerinin satışı ve kiralanması ile ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Buna mukabil, bu evlerin satışına ve kiralanmasına cevaz veren hadisler de bulunmaktadır. Bu durum fıkıh mezhepleri tarafından farklı şekilde yorumlanmış ve bunun neticesinde birbirinden değişik görüşler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada normalde caiz olan satış ve kiralama işleminin Mekke evleri söz konusu olduğunda sözü edilen hususların neden yasaklandığı sorusu üzerinde durulacak ve satış ve kiralamanın hadislerde yasaklanmasının sebepleri araştırmaya konu yapılacaktır. Ayrıca bu yasakla ilgili hadislerin mezhep imamları tarafından hangi kriterler dikkate alınarak yorumlandığı tespit edilecektir. Diğer taraftan “Mekke’nin harem oluşu hadislerin yorumlanmasında ne kadar etkili olmuştur? Hadislerden hüküm çıkarmada lafızcı bir yaklaşım mı ileri sürülmüştür? Hadis yorumunda fakihlerin zihin dünyasına ait ilke ve esaslar nelerdir?” gibi sorular bu çalışmanın temel sorularıdır.

III. Amaç

Bu tez çalışmasında mezhep imamlarının hadis yorumlamada hangi esasları dikkate aldıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

IV. Önem

Bu çalışma, Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasını ifade eden rivayetlerin kaynak değerini ve mezhep imamlarının konuya bakış yöntemlerini ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedir. Diğer taraftan günümüzde Mekke evlerinin satışı ve kiralanması işlemi yapılmaktadır. Oysaki bu hadislerle dayanarak pek çok mezhep imamı Mekke evlerinin kiralama ve satışının yapılamayacağı kanaatine varmışlardır. Dolayısıyla mezhep imamlarının yaptıkları yorumlar bugün için geçmişte kalmış tarihsel bir görünüm arz etmektedir. Bu çalışma mezhep imamlarının görüşlerinin

tarihsel olarak değerdendirilip değerdendirilemeyeceğı tartışmasına katkı sağılama bakımından da ayrıca bir önem taşımaktadır.

V. Yöntem

V.1. Kuramsal ereve: Bu çalışmada tümevarım metodu uygulanacaktır. Konu ile ilgili rivayetlelerden hareketle mezhep imamlarının hadis-yorumlamalarında dikkate aldıkları kıstaslara ulaşılacaktır.

V.2. Hipotezler: Genelde hadis yorumunda literal ve gyi olmak üzere iki yorumlama biçimi ne çıkmaktadır. Burada da benzer yaklaşım tarzları âlimler tarafından sergileneneceğı öngörülmektedir.

V.3. Literatür: Bu konu ile ilgili doğırudan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak İslam âlimlerinin konuyla ilişkilendirdiğı Hac, 22/25, Haşr, 59/8, Neml, 27/91 gibi âyet-i kerimelerin yanı sıra başta Buhârî olmak üzere hadis ilmine dair hemen hemen bütün temel kaynaklarda bu meseleye bir temas vardır.

V.4. Varsayımlar: Fakihlerin hadis yorumlarını elde edebileceğimiz kaynaklar mevcuttur. Çalışma fakihlerin hadis yorumlarıyla sınırlıdır. Yorumlamada fakihlerin ait oldukları hukuk sistemlerinin etkili olduğı düşünülmektedir.

V.5. Kapsam ve Sınırlılık: Konu Mekke evlerinin satışını ve kiralanmasını içeren hadisleri ve dört mezhep imamının bu hadislerle ilgili yorumlarını kapsamaktadır.

V.6. Veri Toplama Tekniğı: Burada temel hadis kaynaklarından konu ile ilgili rivayetler tespit edilecek, hadislerin yer aldığı kaynaklar dikkate alınarak hadislerin kaynak değeri hakkında bilgi verilecektir. Fıkıh mezheplerine ait temel eserlerde mezhep imamlarının hadise ilişkin yorumları belirlenerek bu yorumların hangi kriterler ışığında yapıldığı analiz yöntemi ile değerdendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. HAREM

Harem, sözlükte haram kelimesi ile aynı anlama gelen, ister ilâhî açıdan ister beşerî açıdan olsun yasaklanan; zorla ya da Âkil veya şariat tarafından yasaklanmış¹, herhangi bir şeyden men edilmiş, yasak konusunda tekit edilmiş, bir helalin karşıtı olan şey demektir.²Kur'an-ı Kerim'de "وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ" "Sütannelerinin emzirmelerini ona haram kıldık."³ âyeti, ilahi yönlendirme şeklinde gerçekleşen haram kılmaya bir örnek teşkil etmektedir. "وَحَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلُكُنَا" "Yok ettiğimiz kentlerin halklarına haramdır."⁴ve "فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً" "Kırk yıl boyunca orası onlara haram kılınmıştır."⁵ âyetlerindeki haramlık da benzer şekilde yorumlanmıştır.⁶ Kimi ayetlerde "إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ" "Kim Allah'a ortak koşarsa Allah ona cenneti kesinlikle haram kılmıştır."⁷ âyetinde olduğu gibi zora dayalı yasaklama şeklinde haram kılma söz konusudur. Yine bazı ayetlerde "وَإِنْ يَأْتِوكُمْ أَسَارَى تَفَادَوْهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ" "Sonra size esir olarak geldiklerinde, size haram olduğu halde, fidye vererek kendilerini kurtarıyorsunuz."⁸ âyetinde olduğu gibi şariatla gelen haram kılmaya örnekler de bulunmaktadır.⁹

Kuran-ı Kerim'de "ح-ر-م" dizilişi mücerret ve türemiş şekillerde 83 farklı yerde geçmektedir.¹⁰ Bu türevlerden جُرْمَةٌ, ihlali helal olmayan şey anlamına gelir. Keza مَحْرَمَةٌ ve مَحْرَمَةٌ de aynı anlamda kullanılır. Kesra ile حَرْمٌ şeklindeki kullanımı ise tıpkı حَرَامٌ gibi helalin zıttı anlamını taşır. Bunun yanı sıra kelimenin geçmiş olduğu Enbiya Suresi 95. âyette geçen جُرْمٌ قَرْيَةٍ أَهْلُكُنَا ifadesi başka bir lehçeye göre

¹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 276

² Ahmed b. Faris b. Zekeriyya el-Kazvinî, *Makâyisü'l Lüga*, thk. Abdusselam Harun, C. II, Dâru'l Fikr, 1979, s. 45.

³ Kasas, 28/12

⁴ Enbiya, 21/95

⁵ Maide, 4/26

⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 277.

⁷ Maide, 4/72

⁸ Bakara, 2/85.

⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 277.

¹⁰ Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'âni'l Kerim*, Dâru'l Kütübü'l Mısıriyye, 1945, s. 197, 199. Örnek ayetler için bk. Bakara, 2/144, 149, 150, 191, 194, 196, 198, 217; Al-i İmran, 3/50, 93.

şeklinde de okunabilmektedir. Ayrıca Kisâî, buradaki جُرْم kelimesinden kastedilen mananın vacip anlamında olduğunu söylemektedir. حَرَمَةُ dişi koyunun kızılaşmasını ifade eder. حرام Allah'ın la أفعل kalıbı, tıpkı يمين الله لا أفعل kalıbı gibi “Allah’a yemin olsun ki yapmam” anlamında kasem olarak kullanılır.¹¹

Haram kelimesinin مُحَرَّم formu da haram ile aynı anlamda kullanılır. حُرْمَان ihram, ve تَحْرِيم ise men etmek, haram kılmak ve yasaklamak anlamına gelir. Evlenilmesi helal olmayan kişiye مُحَرَّم denir. مُحَارَم Allah’ın haram kıldığı ve bu nedenle helal görülmesi caiz olmayan şeydir. Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep’e, Araplar bu aylarda savaşmayı helal görmedikleri için *haram aylar* denmiştir. Yine hac ve umre için özel dikişsiz elbise giymeye إحرام, giyilen bu elbiseye ise حريم denir.¹²

Görüldüğü üzere birkaç yan ve farklı anlamın dışında genel olarak حرم kelimesi ve türevleri yasak, memnu’, sakıncalı anlamlarına gelmektedir. Bunun yanı sıra حرم kelimesi سَيِّئًا , قَبِيح , ذَنْبٌ , مَزْجُرٌ عَنْهُ , مَمْنُوع , مُنْهِيٌّ عَنْهُ , مَحْظُور gibi çeşitli kelimelerin de “yasaklanan şey” manasında haramla aynı veya yakın anlamlarda sıkça kullanıldığı görülür.¹³

Bütün inanç sistemlerinde, ister ilahî ister beşerî kaynaklı olsun hemen hemen hepsinde ilâh tarafından kaçınılması istenen fiillerin yasaklanması ve bu yasaklar üzerine şariat bina edilmesi alışılmış bir durumdur. Bu yasaklamanın yanı sıra üzerine haram ve korunulmuş anlamlarının yüklenildiği doğrudan Tanrı tarafından Kutsiyeti ifade edilen yahut, ilâhın orada tecelli etmesi ya da peygamber, veli, aziz gibi dinde özel addedilen şahısların yaşaması nedeniyle ayrıcalık kazanan bazı özel belde ve bölgeler de var olmuştur.¹⁴ Başına “*kutsal*” sıfatı getirilerek anılan bu yerlerde, ilgili inanç sistemine ait başka hiçbir yerde geçerli olmayan özel bir takım uygulamalar ve ritüeller mevcut olabilmektedir. İnancın dizayn etmesi sonucu ortaya çıkan kutsal yerlerin aslında dış görünüş itibari ile başka yerlerden pek bir farkı yoktur. Ancak

¹¹ Ebu Nasr İsmâîl b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh-ü Tacî'l Lüga ve Sthâhü'l Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Beyrut, C. V, Dâru'l İlmi lil Melayin, Beyrut, 1987, s. 1895; Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebu'l Fadl Cemaleddin İbn Manzur el-Ensârî, *Lisânü'l Arap*, C. XII, Dâru's Sâdr, Beyrut, 1993, s. 119.

¹² Seyit Mehmet Uğur, “Fıkıh Usulünde Haram Kavramı”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009, s. 7-8.

¹³ Abdullah Kahraman, “İslam’da Helal ve Haram’ın Yeri ve Fıkıh Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”, *İHAD*, S. 20, 2012, s. 50.

¹⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Dinler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2013, s. 191.

yaratıcıya daha yakın olma düşüncesi ya da dine mâl edilmiş özel bir kişi ile özdeşleştirme girişimi sonucunda bu farkın din müntesiplerince kabul edilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu duruma Tevrat'tan şöyle örnek getirilebilir: “RAB Tanrı Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, "Musa, Musa!" diye seslendi. Musa, "Buyur!" diye yanıtladı. Tanrı, "Fazla yaklaşma, çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır.”¹⁵ Mekânın kutsiyetini ifade eden bu durum benzer şekilde Kur'an-ı Kerim'de de şöyle dillendirilmiştir: “إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى “Ben senin rabbinim; nalınlarını çıkar çünkü mukaddes vadi Tuvâ'da bulunuyorsun.”¹⁶

Kutsal addedilen mekânlar, kutsiyet atfedilen bir olayın yaşanması ile de ortaya çıkabilmektedir. Tevrat'ta zikri geçen bir hikâye duruma iyi bir örnektir: “Yakup Beer-Şeva'dan Harran'a doğru gitti. Gün batmasından dolayı yolda bir yerde konakladı, yerdeki taşlardan birini başına yastık yapıp uyudu. Rüyasında göğe bir merdiven uzandığını ve başının göklere ulaştığını gördü. Melekler o merdivenden inip çıkıyorlardı. RAB yanı başında durup, "Atan İbrahim'in, İshak'ın Tanrısı RAB benim, üzerinde yattığın toprakları sana ve soyuna has kılacağım. Dünyada bulunan toz zerreciklerinin sayısı kadar sayısız bir neslin olacak. Kuzeye, güneye, doğuya ve batıya doğru yayılacaksınız. Yeryüzündeki herkes sen ve neslinsayesinde kutsanacak. Seninle beraberim. Gideceğin her yerde seni koruyacak ve bu topraklara geri getireceğim. Verdiğim ahditutuncaya kadar senden ayrılmayacağım. "Yakup uyanınca, "RAB'ın burada olduğunu farkedemedim." diye düşündü. Ürktü ve "Burası ne kadar korkunç! Bu, Tanrı'nın evinden başka bir yer olamaz. Muhakkak burası göklerin kapısı.” dedi. Sabah olduğunda erkenden kalkıp yastık yaptığı taşı anıt olarak dikti, üzerine zeytinyağı döktü. Bu yerin adı Luz'du. Ancak oraya oraya “Beyt-el fû” adını verdi. Sonra bir adak adayarak şöyle dedi: "Tanrı beni gözetir, gittiğim yerde beni muhafaza eder, bana yiyecek, giyecek temin ederse, atamın evine güveniçinde dönersem, RAB benim ilahım olur. Diktiğim bu taş Tanrı'nın evi olacak. Bana verdiğin şeylerinonda birini sana hibe edeceğim.”¹⁷

Ziyaret edildiğinde hacı olunan, ibadet edildiğinde kat kat sevap kazandıran, günah işlendiğinde keza daha fazla günahı gerektiren özel bölgeler, genellikle dinlerin

¹⁵ Çıkış, 3/4-5

¹⁶ Ta-ha, 20/12

¹⁷ Tekvin, 28/10-22

ilk olarak ortaya çıktığı ve neşet ettiği yerlerde bulunmaktadır. Bu yüzden Yahudîler için en önemli kutsal bölge, Yahve'nin tecelli ettiği yer (Şekinah Yahveti) olarak isimlendirilen Beyt ha Mikdaş adlı Kudüs Tapınağı'dır.

Hristiyanlıkta da bir coğrafyaya kutsallık kazandıran unsur Hz. İsa'dır. Bugünkü Filistin toprakları içerisinde Batı Şeria'da bulunan Beytüllahim kenti, Hristiyanların büyük bir çoğunluğunun inancına göre Hz. İsa'nın dünyaya geldiği yer olarak kabul edilmekte ve oraya bu nedenden ötürü özel bir önem atfedilmektedir. Bu düşünceye göre dünyanın merkezi Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği aynı zamanda Hz. Âdem'in yaratıldığı ve bundan dolayı adına Golgota denilen bu yer de kutsal bir bölgedir.¹⁸

Hinduizm'de ise Banares'in çevresinde bulunan 15 km²'lik alanı kutsal bölge olarak kabul edilir. Ziyaretçiler, bu bölgeye tazimde bulunarak dini vecibelerini yerine getirirler. Bunun yanı sıra “*Haridwar*” olarak isimlendirilen bölgeye de tazimde bulunurlar. Buranın diğer yerlerden içerisinde yumurta, et, balık tüketmek ve herhangi bir canlıyı öldürmenin yasak olması gibi bir farkı vardır. Hindular bu haramın çiğnenmesinin bölgenin kutsiyetine zarar verdiğine inanmaktadırlar. Benzer inanışları japon yerel dinlerinde de görmekteyiz. Japonların “*İse*” adını verdikleri özel bölgelere girmenin bazı özel koşulları yerine getirme mecburiyetleri vardır.¹⁹

Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de kendisine özel ehemmiyet verilen nesneler ve bölgeler mevcuttur. Kur'an-ı Kerim bu nesneler ve bölgeler için “*Mukaddes*” ve “*Mübarek*” nitelemeleri yapmaktadır. Mübarek bir Gece,²⁰ mübarek bir su²¹, mübarek bir Kitap²², nitelemelerinin yanı sıra “*Kulunu bir gece Mescid-i Harâm'dan, kendisine bir kısım ayetlerimizi göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Doğrusu O, işitir ve görür.*”²³ âyeti ile Kudüs'e, “*Ey kavmim! Allah'ın size yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz.*”²⁴ âyeti ile Allah'ın (c.c) Musa (a.s) ve kavmine tahsis ettiği özel bölgeye, “*Gerçekten ben senin Rabbinim.*

¹⁸ Salim Ögüt, “Harem”, *DİA*, C. XVI, TDV Yay., Ankara, 1997, s. 127.

¹⁹ Eroğlu, *Dinler Tarihi*, s. 192.

²⁰ Duhan, 93/3.

²¹ Kaf, 50/9.

²² En'am, 6/155.

²³ İsra, 17/1.

²⁴ Maide, 5/21.

Ayakkabılarını çıkar; çünkü sen, kutsal vadi olan Tuva'dasın."²⁵ âyetiyle de Tuva'ya, diğer herhangi bir bölgeden özel olduğunu işaret etmek için atıfta bulunmaktadır.²⁶

İslam dini için çok daha bariz olarak özel addedilen Mescid-i Haram ya da Mekke harem bölgeleri ve bu mekânlara yönelik ritüeller konunun yoğunluğu hasebiyle müstakil bir başlık altında incelenmesi icap etmektedir. Bu yüzden tezimizin daha sonraki bölümlerinde Mescid-i Haram ve Mekke Haremi konularına daha geniş bir yer verilecektir.

1.2. HAREM-İ MEKKE

Daha önce de ifade edildiği gibi “*harem*”, sözlükte haram ile aynı anlama gelen dokunulması yasak, saygı duyma, yapılması sakıncalı gibi manalara gelmektedir.²⁷ “*Harem*” lafzı mutlak olarak kullanıldığında akıllara öncelikle Mescid-i Harâm gelir. Bununla birlikte, Mescid-i Harâm-ı çevreleyen ve sınırları Hz. Peygamber tarafından belirtilen arazi olarak kabul görür. Bu yüzden Mekke şehrinin isimlerinden biri de “*el-Beledü'l Harâm*” olarak bilinir.²⁸ Harem arazinin dışı mîkat²⁹ sınırlarına olan kısma kadar “*Hill*” olarak isimlendirilir.³⁰ Ancak Mehmed Zihni Efendi'nin terkibine göre, “*harem*” lafzından maksat sadece Mescid-i Harâm ve çevresi değil, aynı zamanda hill sınırlarını da içine alan kısımdır.³¹ Ezrakî'nin şu rivayetinde ise Harem bölgesinin sınırlarının yalnızca düzlemsel bir alan olmadığı, bununla beraber dikine bir alanı kapsadığı ifade edilmektedir: “*Kâbe, Beytü'l ma'mûr'un hizasındadır. İkisi arasında bulunan yedi kat göğe ve yedi kat yere kadar olan kısım Harem' dir*”.³²

²⁵ Taha, 20/12.

²⁶ Ögüt, “Harem”, XVI, s. 127.

²⁷ Bkz, bu tez s. 3.

²⁸ Bkz, bu tez s. 16.

²⁹ Sözlükte bir şeyin zamanını ve mekânını bildiren şey anlamına gelir. Bkz. İbn Manzur, *Lisânü'l Arap*, II, s. 107. Kurân-ı Kerim'de bu anlamda üç yerde kullanılmıştır. Bkz, Duhan, 44/41; Nebe, 78/17; Vakiâ, 56/50. Fıkıhta Hac veya umre niyeti ile kutsal topraklara gelmek isteyenlerin yasaklarının başladığı yer olarak kullanılır. Bu sınırın ötesindeki bölgelere Âfak, ordan gelenlere ise Âfakî denilir. Mîkat sınırları bizzat Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir. Bkz. Buhârî, “Hac”, 8,9,10.

³⁰ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l Latif ez-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih ve Tercemesi ve Şerhi*, thk. Kamil Miras, C. VI, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 50.

³¹ Mehmet Zihni Efendi, *Nimeti İslam*, İslam Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1986, s. 688.

³² Ebu Velid Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017 s. 446.

Allah, Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen bölgeyi *"Etraflarında insanların kapılıp götürülürken bizim Mekke'yi emin bir yer yaptığımızı görmediler mi?"*³³, *"Ben şu beldenin sahibine ibadetle emrolundum ki, Allah o beldeyi Haram kılmıştır."*³⁴, *"Biz onları katımızdan bir rızık olarak, her türlü meyve ve ürünlerin toplandığı, saygın ve güvenli bir yere yerleştirmedik mi?"*³⁵, *"Oraya giren güven içindedir."*³⁶, *"Biz Beyti İnsanlara toplanma yeri ve güvenli bir mahal kıldık."*³⁷, *"Allah, Kâbe'yi, o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve gerdanlıkları insanların belini doğrultmaya sebep kıldı."*³⁸ meâlindeki âyetlerle dokunulmaz ve güvenli bir bölge olarak ilan etmektedir. Mekke'nin diğer bütün bölgelerden farklı özelliklere sahip olduğunu şu gibi rivayetler de desteklemektedir: *"Mekke'yi Allah harem kıldı. Onu insanoğlu harem kılmadı; benden önce kimseye helal olmadı, benden sonra da kimseye helal olmayacaktır. Ancak bana sadece gündüzden bir müddet helal kılındı. Mekke yüce Allah'ın emriyle kıyamete kadar haramdır. Bu konuda kimse beni örnek alıp "Allah'ın Resulü şu zaman adam öldürdü." demesin. İnsanların en azgınları Harem'de adam öldüren, cahiliyeye geri dönmeye başlayan ve katili dışında birini öldüreendir. Yeminler olsun ki bu şekilde öldürülenlerin diyeti ödenecektir."*³⁹, İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre Mekke'nin fethedildiği gün Hz. Peygamber bir hutbe irat etmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz bu şehri Allah Harem kılmıştır. Onun dikenini koparılmaz, av hayvanı ürkütülmez, yitik eşyasına el uzatılıp alınmaz, ancak ilan edip sahibini bulmak için muhafaza edilir"*⁴⁰

Sözü edilen ayet ve hadisler gereğince Harem bölgesinin has özelliği dolayısıyla gerek bu bölgenin meskûnları gerekse hac ve umre niyetiyle gelen ziyaretçiler için bir takım özel uygulamalar vuku bulmuştur. Öncelikle bu kutsal bölgeye -ister hillden isterse afaktan gelmiş olsun- girmek için ihramlı olma şartı vardır. İhram, daha önce helal olan şeylerin hac ve umre nedeniyle haram olması demektir.⁴¹ Konuyla ilgili Bakara sûresinde şöyle buyrulmaktadır: *"Hac, bilinen*

³³ Ankebut, 29/67

³⁴ Neml, 27/91.

³⁵ Kasas, 28/57

³⁶ Âl-i İmran, 3/97.

³⁷ Bakara, 2/125

³⁸ Mâide, 5/97

³⁹ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 445.

⁴⁰ Buhârî, "Hac", 43.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, XII, s. 122.

aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir.”⁴² Şayet kişi mîkat sınırlarından özürsüz olarak ihrama niyet etmeden geçerse, ona kefarete olarak ya geri dönüp mîkattan ihrama girmesi yahut da hedy kurbanı kesmesi şart olur.⁴³ Ziyarete gelen misafirlere yahut hayatını orada idame ettiren yerlilere, Mekke Haremi’nin sınırları içerisinde cana kıymak, ızdır otu dışında bölgede kendiliğinden yeşeren yabanî herhangi bir bitkiyi koparmak, buluntu mala yaklaşmak, hadislerde belirtilen zararlı hayvanların dışında⁴⁴ avlanmak ve harem dairesi içine silah sokmak⁴⁵ gibi fillerden uzak durması emredilmiştir. Bunun yanı sıra, “ Ey İman edenler! Allah'a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllardan sonra, Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar.”⁴⁶ âyeti ile gayri Müslimlerin oraya giriş çıkışları İslam âlimlerinin çoğu tarafından haram addedilmiştir.⁴⁷ Bir diğer husus da harem bölgesinin taş ve toprağının bu bölgede kalması gerektiği yönündeki düşüncedir. Bu yaklaşıma göre harem bölgesinden dışarıya taş, toprak çıkartılması gibi hill bölgesinden de harem bölgesine taş ve toprağın getirilmesi uygun görülmemiştir. Böylelikle oraya gelen ziyaretçilerin bölgenin doğal ortamına uyum sağlaması ve arazinin milyonlarca insanın tesiri ile zarar görmemesi amaçlanmış olabilir.⁴⁸

Başta Buhârî olmak üzere hemen hemen bütün hadis kitaplarında yer alan bir rivayette Mescid-i Harâm’da kılınan namazın yeryüzündeki diğer bütün mescitlerden daha faziletli olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁹ Ayrıca İslam dininde hiçbir insan kalbinden geçirdiklerini icraata dökmedikçe ondan sorumlu tutulmamıştır. Oysa söz konusu harem bölgesi olduğunda Kur’an-ı Kerim, “Kim de orada zulmederek haktan sapmak isterse, biz ona elem dolu bir azap tattıracağız.”⁵⁰ buyurarak, harem sınırları içerisinde kulların amele dönüşmemiş niyetlerinden de sorumlu tutulacağına atıfta bulunmaktadır. Bütün bu veriler İslam bilginlerinde orada işlenen günahların tıpkı

⁴² Bakara, 2/197.

⁴³ Öğüt, “Harem”, XVI, s. 129.

⁴⁴ Ebu Dâvud, “Menâsik”, 40.

⁴⁵ Buhârî, “İydeyn”, 9.

⁴⁶ Tevbe, 9/28.

⁴⁷ Vizarâtü’l Evkaf ve’ş Şuûnü’l İslamiyye, el-Mevsûatü’l Fıkhiyyetü’l Kuveytiyye, C. II, Dâru’s Selâsil, Kuveyt, 1427, s. 272.

⁴⁸ Ezrakî, AHBÂRU MEKKE, s. 473.

⁴⁹ Buhârî, “Fadli’s-Salâti fî Mescid-i Mekke ve’l-Medine”, 20; Müslim, “Fadli’s-Salâti bî Mescidî Mekke ve’l-Medine”, 505; Nesâî, “Fadli Mescid-i Nebî”, 694.

⁵⁰ Hac, 22/25

sevaplar gibi kat kat fazla karşılık bulacağı düşüncesine zemin hazırlamıştır. İbn Abbas'ın bu düşünce ile Mekke'yi terk edip Taife yerleştiği de bilinmektedir.⁵¹

Harem bölgesi yasaklarından biri de konumuzun esası olan Mekke evlerinin durumu meselesidir. Tezimizin sonraki bölümlerinde bu evlerle ilgili mevcut rivayetler ve âlimlerin yaklaşımları geniş bir şekilde ele alınacaktır.

İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre, İbrahim (a.s), Beyt'in inşasını tamamladıktan sonra Cebrail (a.s) gelip kendisine harem bölgesinin sınırlarını gösterdi. Hz. İbrahim (a.s), Kendisine gösterilen bu araziye belirli bölgelere birer alâmet dikerek işaretledi. Ezrakî, harem sınırlarının belirlenmesi hususunu Hz. Âdem zamanına kadar götürmekte ve şeytanın kendisine zarar vermesinden korkan Hz. Âdem'i korumak üzere meleklerin nöbet tuttuğu alanların harem olarak belirlendiğini ifade etmektedir.⁵²

Yıllar sonra kaybolmaya yüz tutan alametleri önce Hz. İsmâîl, daha sonra da Kusay b. Kilâb yenilemiştir.⁵³ Mekke'yi fethettiğinde Hz. Peygamber, Mekkeli müşriklerin sınır alemlerini tahrip ettiğini görüp üzülmüş ve Temim b. Raşid'e emir vererek bu alemlerin yenilenmesini istemiştir.⁵⁴ Ömer (r.a) zamanına gelindiğinde onun görevlendirdiği Kureyş kabilesi mensubu dört kişi⁵⁵ tarafından harem hududunu gösteren yeni alemler dikilmiştir.⁵⁶ Bundan sonra sırasıyla Muaviye ve Abdülmelik b. Mervan tarafından yenileme işlemi yapılmıştır.⁵⁷ Harem sınırlarının belirgin kalması için dikilen bu alemler daha sonraları da pek çok kez tamir ve yenileme görmüştür. Kırsal arazilerde sadece üst üste dizilmiş taşlardan ibaret olan bu sınır işaretleri, ana yollar üzerinde üstlerinde açıklayıcı kitabelerin bulunduğu duvar veya yapılardan oluşmaktadır.⁵⁸

⁵¹ Ögüt, "Harem", XVI, s. 131.

⁵² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 449.

⁵³ Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî Bedreddin el-Aynî, *Umdetü'l Kârî Şerhu's Sahih-i Buhârî*, C. IX, Dâru'l İhyâ-u Turâsî'l Arabî, Beyrut, s. 222.

⁵⁴ Cemaleddin Ebu'l Ferc Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam-u fî Tarihi'l Muluk-i ve'l Ümem*, C. I, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1992, s. 270.

⁵⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke* isimli eserinde bu kişilerin Mahreme b. Nevfel, Ebu Hud Saîd b. Yerbu'el-Mahzumî, Huvaytib b. Abdiluzzâ ve Ezher b. Abdi Avf ez- Zührî olduğu bilgisine yer vermektedir.

⁵⁶ Bedreddin el-Aynî, *Umdetü'l Kârî Şerhu's Sahih-i Buhârî*, IX, Dâru'l İhyâ-i Turâsî'l Arabî, t.y., s. 222.

⁵⁷ Cevzî, *el-Muntazam-u fî Tarihi'l Muluk-i ve'l Ümem*, I, s. 271.

⁵⁸ Ögüt, "Harem", XVI, s. 128.

Mekke Haremi'nin sınırları, Medine istikametinden üç mil mesafede olan Ten'im, Irak istikametinden yedi mil mesafedeki Seniyetü'l Cebel, Ci'rane yolu üzerinde dokuz mil mesafedeki Ş'ab, Taif yolu üzerinde on bir mil mesafede Batn-ı Nemire, Yemen istikametinde yedi mil mesafede İdâet-ü Lebin, Cidde yolu üzerinde Mescid-i Harâm'a on mil mesafede Aşair denilen bölge ile ibarettir.⁵⁹

Alemlerin yukarıdan bakıldığında Kâbe'yi çevreleyen bir daire oluşturmadığı, kiminin Beyt'e uzak kiminin ise yakın olduğu görülmektedir. İbn Cevzî'ye (ö.597/1200) göre bunun üç sebebi olabilir: Birinci görüşte meleklerin Hz. Âdem'e harem hudutları üzerinde durarak sınırları gösterdiği, ikinci görüşte, Kâbe inşa edilirken içindeki kandillerin ışığının ulaştığı yerlerin harem sınırı olduğu, üçüncü görüşte ise, Hz. İbrahim rüknü yerine yerleştirdiğinde çıkan ışıkların bu sınırı belirlediği ifade edilmektedir.⁶⁰

Harem bölgesi insanlık tarihinden bu yana çevresinde yaşayan insanlar tarafından farklı görülmüş ve tazimde Arabistan yarımadasının diğer bütün bölgelerinin görmediği bir ilgi ile karşılaşmıştır. Rivayetlerin ekserisinin harem tarihinin başlangıcı olarak gördüğü Hz. İbrahim'den sonra da bu ilgi artarak devam etmiştir. Annesi öldüğü zaman Hz. İsmâil'in Mekke bozkırından avlanmak için harem dışına çıktığı ifade edilmiştir.⁶¹ Muhammed b. Sabit, “*Herhangi bir peygamber kavmi helak edildiğinde Mekke'ye varır, beraberindeki arkadaşları ile ölünceye kadar orada ibadet ederdi. Nuh, Hud, Salih ve Şuayb peygamberler onlardan bir kaçıdır.*” demiştir.⁶² Oraya sığınan birinin öldürülmesinin yasak olduğu inancı Hz. İbrahim'den cahiliye dönemine değin bozulmadan süregelmiştir.⁶³ Yine tufan zamanı haremde büyük balıkların küçük balıkları yemediği ifade edilmiştir.⁶⁴ Hatta bir adamın babasını öldürdüğü sabit olup, hareme sığınsa bile o adama oradan çıkıncaya kadar müdahale edilmezdi. Bununla beraber o adama yardım edilmez giydirilmez ve onunla alışveriş de yapılmazdı. Ancak haddi gerektirecek bir suç harem sınırları içerisinde

⁵⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 451.

⁶⁰ Cevzî, *el-Muntazam-u fi Tarihi'l Muluk-i ve'l Ümem*, I, s. 271.

⁶¹ Ebu Velid Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, Dâru'l Endülüsi li'n Neşr, Beyrut, t.y., s. 57.

⁶² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 454.

⁶³ Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razî el-Cessas el-Hanefî, *Ahkâmu'l Kur'an*, thk. Muhammed Sadık el-Kumhavî, C. I, Dâru'l İhyâ-u Turâsi'l Arabî, Beyrut, t.y., s. 90.

⁶⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 453.

işlediği takdirde ona cezası hemen uygulanırdı.⁶⁵ Harem de yaşayan Kureyş, Kinane ve Huzâa gibi kabileler, içerisinde yaşadıkları haremın kendilerine, bu gölgede yaşamayan insanlara vermediği bir üstünlük verdiği inanırlar ve kendilerini “Hums” olarak nitelendirirlerdi. Hac ibadetini esnasında hill ve ötesinden gelen insanların vakfe yaptığı Arafat yerine alternatif olarak Müzdelife’ de vakfe yaparlardı. İhramlı iken süt ve süt ürünleri tüketmemek, tırnak kesmemek, güneş sararmaya başlamadan Nemire denilen bölgeden ayrılmayıp daha sonra Müzdelife’ ye gitmek, deve yünü çadırda oturmamak gibi kendine özgü ritüelleri vardı.⁶⁶

Kusay b. Kilâb zamanına kadar insanlar hareme saygı duydukları gerekçesi ile geceleri hareme gelmezler, dağ başlarında kalmaya özen gösterirlerdi. Bu bölgelere geldiklerinde putlar için ihrama girmeyi adet edinmişlerdi. İhramlı iken ev ya da çadırlara evlerin arkasından yahut üstünden girmeye gayret gösterirlerdi.⁶⁷ Yine cahiliye döneminde kendilerini “hums” olarak nitelendiren harem yerlileri, hillden gelenlerin günahkâr olduğu düşüncesi ile dışardan getirdikleri elbiselerle Kâbe’yi tavaf etmelerini uygun bulmaz ve onlara para karşılığı yeni elbiseler satmaya çalışırlardı. Bu durumda parası olmayan çıplak tavaf etmek zorunda bırakılırdı. Bunun yanı sıra dışarıdan içeriye erzak sokulmasına da müsaade etmezlerdi.⁶⁸ Bu uygulama Hz. Peygamber, veda haccında müşriklerin hac yapmasını yasaklayıncaya kadar devam etti.⁶⁹ İslam peygamberi cahiliyeden kalma Kâbe’nin perdedarlığı ve sikaye adetleri dışında bütün adetleri kaldırmıştır.⁷⁰

Cahiliye döneminde Mekke, sadece Arap toplumu için değil, diğer millet ve din mensupları için de kutsal addedilmekteydi. Abdullah b. Zübeyr, İsrail oğullarından bir grubun Mekke’ye yöneldiğini, Tuvâ’ya⁷¹ geldiklerinde buraya saygılarından dolayı ayakkabılarını çıkardıklarını rivayet etmiştir.⁷² Hristiyan dünyası için de bu bölgenin özel öneme sahip olduğu rivayetlerde yer almıştır. İbn Abbas’tan rivayet olunduğuna

⁶⁵ Ebu’l Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed Ali el-Vahidî, *et-Tefsîru’l Basît*, C. III, İmâdetü’l Bahsi’l İlmî, y.y.y., t.y., s. 299.

⁶⁶ Mustafa Öztürk, “İslam Öncesi Mekke Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, İstanbul, 2011, s. 234.

⁶⁷ Nuray Yılmaz, “İslam Hukuku Açısından Mekke-Medine Haremi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2016, s. 14.

⁶⁸ Öztürk, *İslam Öncesi Mekke Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku*, s. 234.

⁶⁹ Buhârî, “Hac”, 67.

⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 441.

⁷¹ Tûr dağının eteklerinde bir vadinin adı.

⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 452.

göre: “*Havariler haccettiler, Harem’e girdiklerinde ona saygı duydukları için binitlerine binmeyip yürüdüler.*”⁷³

1.3. MEKKE

Hiz. Peygamber’in doğması, büyümesi, vahye muhatap olması, tebliğini tamamladıktan sonra vefat etmesi ve defnedilmesi nedeniyle hicaz bölgesi Müslümanlar için özel bir öneme sahip olmuştur. Hicaz sözlükte “*İki şeyi ayıran fasıla*”⁷⁴ anlamında yer almaktadır. Kuran’ı Kerim’de ise hicaz kelimesi tatlı su ile tuzlu suyu birbirinden ayıran bariyer anlamında kullanılmıştır:

“...وجعل بين البحرين حاجزا” “İki deniz arasına engel koydu.”⁷⁵

Yüksek dağlardan oluşan Hicaz’a bu isim, bir bölge ile diğer bölgeyi birbirinden ayırmasından ötürü verilmiştir. Çünkü Hicaz, Tihamer, Şam ve Arabistan çölünü birbirinden ayırmaktadır.⁷⁶ Hicaz bölgesi, Mekke, Medine, Yemâme gibi şehirleri ve Taif, Hayber, Vec, ve Cidde gibi civar kasabaları içermektedir.⁷⁷ İmam-ı Şafi’ye göre Hicaz Bölgesi, Mekke, Medine, Yemâme ve civarını kapsamaktadır.⁷⁸

Hiç şüphe yok ki, Hicaz bölgesinin en önemli kültür havzalarından biri Mekke’dir. Vahyin inmeye başladığı o dönemde Mekke, Filistin ve Yemen’in arasında bulunan Kızıldeniz’e paralel kabile yolları üzerindedir. Kıyıya doğru 80 km uzanan sıradağlarla çevrili engebeli çöller tarafından kuşatılmış yalnızca Yemen’e, Kızıldeniz kenarında bulunan Cidde’ye ve Filistin’e doğru çıkışı koridoru bulunan kapalı bir vadi içinde bulunmaktadır. Batısında Kuaykân, doğusunda Safa ve Merve tepelerinin bulunduğu Ebukubeys, Güney batısında Sevr, Kuzey doğusunda Nur ve Sebîr dağları bulunur. Mekke, suyunun azlığı ile bilinmektedir.⁷⁹ Kur’an’da “*Ekin bitmeyen bir*

⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 459.

⁷⁴ Muhammed Hasan Cebel, *Mu’cemü’l İştikâk’l Mu’sal li Elfâzi’l Kur’ani’l Kerim*, Mektebetü’l Adâb, Kahire, 2010, s. 382.

⁷⁵ Neml, 27/61.

⁷⁶ Vizarâtü’l Evkaf ve’s Şuûnü’l İslamiyye, *el-Mevsûatü’l Fihhiyeti’l Kuveytiyye*, XVII, s. 11; Ayrıca bkz. Bilal Gök, “Hz. Muhammed’in Doğduğu Ortam”, *HYD*, C. VII, S. 13, s. 59.

⁷⁷ Vizarâtü’l Evkaf ve’s Şuûnü’l İslamiyye, *Mevsûatü’l Fihhiyeti’l Kuveytiyye*, XVII, s. 12.

⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas b. Osman b. Şafi’ b. Abdulmuttalib eş-Şafiî, *el-Ümm*, C. IV, Dâru’l Marife, Beyrut, t.y., s. 187.

⁷⁹ Muhyissünne Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes’ud el-Begavî, *Tefsirü’l Begavi*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, C. I, Dâru’l İhyâ-i Turâsi’l Arabî, Beyrut, t.y., s. 472

*vadi*⁸⁰ olarak tasvir edilen Mekke, çöllerle çevrili bir araziye ve bunun üzerinde görülen, çalılar ve dikenli bodur ağaçlardan meydana gelen seyrek ve cılız bir doğal bitki örtüsüne sahiptir.⁸¹

Mekke Şehrini ilk kuruluşu muhtemelen İbrahim peygamber ve oğlu İsmâil peygamber zamanına dayanmaktadır. İlk sakinleri Hz. İsmâil'in soyundan gelen ve daha sonraki dönemlerde adına Amalikî, Cürhümlüler ve Huzâa denilecek olan, Müslüman tarihçilerin Adnanî ve İsmâilî olarak isimlendirdiği Arap kabileleri olmuştur. Bu kabilelerin Arapça konuştuğu, ancak o dönemde kullandıkları belirgin bir yazının olmaması nedeniyle günümüze gelen yazılı bir eserin bulunmadığı bilinmektedir.⁸² Bu konuda tarihçiler bize ayrıntılı bilgiler verememektedir.

Tarihçiler Mekke kelimesinin nereden türediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım tarihçiler buranın hiçbir zorbuyı barındırmadığından dolayı bu ismi aldığını iddia etmişler, diğer bir kısmı, Mekke'nin yüksek dağlar arasında bulunan bir oyuk olmasından kinaye ile bu ismi aldığını söylemişler, üçüncü bir grup ise, “*Deve yavrusu, annesini iyice emdi.*” anlamına gelen اِمْتَكَّ kelimesinden türediğini iddia etmişlerdir. Ancak Mekke isminin bu tarihçilerin açıklamalarından daha eskiye dayandığını ve Kâbe'yi dikkate alarak güneylilerin dilinden alıntı olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Onlara göre “*Mekke*” veya “*Mekreb*” bir Yemen lehçesidir. “*Mekk*” ve “*Rab*” kelimelerinden oluşmuştur. “*Mekk*” kelimesi “ev” manasındadır. Bu durumda “*Mekrab*”, “*Rabbin Evi*” anlamına gelir.⁸³

Mekke'nin birçok ismi vardır. Bu isimlerden dört tanesini Allah (c.c) bizzat Kur'an-ı Kerim de zikretmiştir.⁸⁴ Bunlardan ilki;

"إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ"

⁸⁰ İbrahim, 14/37

⁸¹ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükkaşçı, “Mekke” *DİA*, C. XXVIII, TDV Yay., Ankara, 2003, s. 563.

⁸² Muhammed Beyumî Mihran, *Dirasât-ü fi Tarihi'l Arabi'l Kadim*, Dâru'l Marifeti'l Camiyye, y.y.y., t.y., s. 349.

⁸³ Mihran, *Dirasât-ü fi Tarihi'l Arabi'l Kadim*, s. 350.

⁸⁴ Muhammed b. Ebi'l Feth Ebu Abdullah Şemseddin, *Matla-u Alâ Elfâzi'l Mukni*, Mektebetü's Suvadî li't Tevzi', y.y.y., 2003, s. 222

“Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke’de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe’dir.”⁸⁵ âyetindeki kullanımı ile “Bekke” sözcüğüdür. Brockelmann “Bekke” isminin Yemen lehçesindeki “Makrab” sözcüğünden kaynaklandığını iddia etmektedir. Bir grup tarihçi, genel kanaatin aksine Mekke ile Bekke’nin birbirlerinden farklı şeyler olduğunu ispata çalışmaktadırlar. Onlara göre Bekke, o bölgenin bütününün adıdır. Bir başka görüşe göre ise “Bekke”den kasıt, Beytullah’ın bulunduğu yerdir, Mekke ise bunun dışında kalan yerin adıdır.⁸⁶ Üçüncü bir görüş ise, Bekke’nin Tevrat’ta geçen “Beka Vadisi” ile ilintili olduğudur.⁸⁷ İbranice’de “Becce” ifadesi zamanla “Beka”ya dönüşmüş ve günümüzde de bu kullanım, Asi Nehri’nin doğduğu, Lübnan’ın doğu kısmında bir vadinin ismi olarak varlığını sürdürmektedir.⁸⁸ Kanaatimize göre Mekke Şehrine yaklaşık 2000 km daha kuzeyde olan bu vadinin, Kur’an-ı Kerim’de kullanılan “Bekke” ifadesiyle ilişkisi ses benzerliğinden öteye gitmemektedir.

Bir diğer isim de "...وَلْتَنْزِرْ أُمُّ الْفُرَىٰ وَ مِنْ حَوْلِهَا..." ayetinde geçen Ümmü’l Kurâ’dır. Bu adlandırma belki de Mekke’nin Hicaz bölgesinin en büyük yerleşim yeri ve bütün müminlerin kiblesi olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte şehre bu ismin verilmesini gerekçelendiren şu gibi bazı rivayetlere de yer verilmektedir. “Yüce Allah semayı ve arzı var etmeden önce arş su üzerinde duruyordu. Arş bu hal üzere iken Cenab-ı Allah şiddetle esen bir fırtına gönderdi. Rüzgâr suyu çalkalayarak şimdiki Beytullah’ın bulunduğu yerde esnek bir kayadan kubbe meydana getirdi. Yüce Allah bütün dünyayı o kayanın altından döşedi. O kaya uzadıkça uzadı. Sonra yeri büyük dağlarla tespit etti. Yeryüzüne sabitlenen ilk dağ Ebu kubey’s dağıdır. Her dağa o kayadan bir çivi yerleştirdi. İşte bu yüzden Mekke’ye Ümmülkurâ dendi.”⁸⁹

Mekke’nin isimlerinden biri olan “Beled” ayette şöyle geçmektedir:

90 لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ جَلُّ بِهَذَا بَلَدٍ

⁸⁵ Âl-i İmran, 3/96

⁸⁶ Mihran, *Dirasât-ü fi Tarihi’l Arabi’l Kadim*, s. 350.

⁸⁷ Mezmurlar, 19/84.

⁸⁸ Gök, “Hz. Muhammed’in Doğduğu Ortam”, s. 61.

⁸⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 37.

⁹⁰ “Sen bu beldedeysen bu beldeye yemin ederim ki.”

Aynı zamanda sûreye adını veren “Beled” sözcüğünün Tin Sûresi’nde “...” ifadeyle Beledü’l Emin şeklinde bir başka kullanımı bulunmaktadır. Eski kaynaklarda “Beled-i Haram” ifadesi miladi ikinci yüzyıla dayanır. Yunan coğrafya âlimi Batlamyus (m.165) “Makuraba” veya “Mekraba” dediği bir şehirden bahsetmektedir. Âlimler bunun Mekke-i Mükerrreme olduğu kanaatindedir.⁹¹ Kur’an-ı Kerim’de Mekke kastedilerek kullanılan isimlerden sonuncusu olan “Karye”, Nahl suresinde şöyle geçmektedir. “Allah size güven ve huzur içinde olan bir kasabayı misal verir: Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah’ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden Allah onlara yaptıklarına karşılık açlık ve korku belasını tattırdı.”⁹² “Karye” kelimesi yukarıda zikrettiğimiz diğer isimler gibi yalnızca Mekke şehrine münhasır değildir. Kur’an-ı Kerim ve hadis külliyyatında diğer pek çok şehir ve kasaba için kullanıldığı görülmektedir.⁹³

Bu isimlere ek olarak Mekke için, “en-Nâsse, en-Nesase, el-Bâsse, el-Besase, Zahm, Salah, Arş, Ariş, Meâd, Tihame, Muhbitü’l vahy, kadis, Makdese, Ratec, faran” vb. gibi isimler de kullanılmaktadır. Ayrıca Ümmü’r rahm, Ümmür’rahman Ümmü’s sabah vb. gibi bazı künyeleri de bulunmaktadır.⁹⁴

1.4. KÂBE

Her ne kadar Mekke’ye tazim göstermek maksatlı onlarca güzel nitelemeler bulunsa da, oraya bu ehemmiyeti kazandıran en önemli unsur elbette Kâbe’dir. Kâbe, sözlükte dört kenarı olan yapı anlamına gelmektedir.⁹⁵ Adları Rüknu’l Yemânî, Rüknu’l Garbî, Rüknu’l Hacerü’l Esved ve Rüknu’l Irâkî olan dört köşeye sahip Kâbe’nin ismi, aslında şekline vurgu yapmaktadır. Çok önceleri o bölgenin insanları evlerini Kâbe’ye hürmetlerinden dolayı dört köşeli yapmak yerine yuvarlak biçimde yapıtlarmış, Humed b. Züheyr’in ilk defa dört köşeli ev yapmasının ardından

⁹¹ Mihran, *Dirasât-ü fi Tarihi’l Arabi’l Kadim*, s. 350.

⁹² Nahl, 16/112.

⁹³ Bkz. Bakara 2/58; Nisa 4/75; Araf 7/4; Yunus 10/88; En’am 6/123; Yûsuf 12/82; Hicr 15/4.

⁹⁴ Ahmed bin Mustafa el-Lebâbidî, *Mu’cem-u Esmâi’l Eşyâ*, Dâru’l Fazile, Kahire, t.y., s. 203.

⁹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 915; Bkz. Abdurrahman b. Ebu Bekir Celalettin es-Suyutî, *Mezher-u fi Ulûmi’l Lügati ve Envâiha*, thk. Fuad Ali Mansur, C. I, Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 331.

Mekke’de bu adet bozulmuştur.⁹⁶ Kare şeklinde olan her yapıya “Kâbe” dense de zaman içerisinde bu sözcük müşahhas bir anlam kazanmıştır.

Kur’an-ı Kerim’de Kâbe kelimesi, iki yerde geçmektedir.⁹⁷ Bunun dışında Bekke, Bâsse, Beytü’l haram, Beytü’l atik, Beytü’l ma’mur, Kible, Mezheb, Hamsâ, Kadis, Nadir, Karyetü’l kadime, Devvare, Beniyye⁹⁸ gibi isimleri de mevcuttur. Bu isimlerden Bâsse, sözlükte defeden, uzaklaştıran anlamlarına gelmektedir. Ezrakî’ye göre Mekke’de zalim, azgın ve asilerden kim varsa her birisinin oradan çıkartıldığı ve Beyt’e kötülük yapanlar Allah tarafından yok edildiği için Kâbe’ye Bâsse adı verilmiştir.⁹⁹

Kâbe’yi ilk olarak kimin ne zaman inşa ettiği konusunda pek çok ihtilaf vardır. Kur’an-ı Kerim’de Kâbe hakkında şu ayetler yer almaktadır: “Gerçek şu ki; İnsanların ibadet etmesi için ilk kurulan ev, Mekke’deki o kutsal ve bütün âlemler için hidayet kaynağı olan Kâbe’dir.”¹⁰⁰, “Hani bir vakit biz İbrahim’e, mukaddes evin yerini göstermiş ve O’na demiştik ki: “Bana hiçbir şeyi ortak koşma ve benim mabedimi, O’nu tavaf edecek olanlar, namaz kılanlar, saygı ile eğilip secdeye kapananlar için temiz tut.”¹⁰¹, “Hani biz Kâbe’yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makam-ı İbrahim’den bir namazgâh edinin. İbrahim ve İsmâil’e şöyle emretmiştik: “Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi tertemiz tutun.”, “Hani İbrahim, İsmâil ile birlikte evin temellerini yükseltiyor ve Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla bilen hakkıyla işitensin diyordu.”¹⁰²

Bu âyetlerde görüldüğü üzere Kâbe, Hz. İsmâil’in yardımı ile Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiştir. Bununla birlikte Âl-i İmran suresi 96. âyette geçen “İlk ev” tabiri ve “Hani bir vakit biz İbrahim’e, mukaddes evin yerini göstermiştik” ile “Ey Rabbimiz! Soyumdan bir kısmını ekin bitmez bir yere, senin kutsal evinin yakınına

⁹⁶ Ahmed b. Abdulvehhab b. Muhammed b. Abdiddaim Şehabeddin en-Nevirî, *Nihayetü’l Erbi fi Funûnı’l Edeb*, C. I, Dâru’l Kütübi ve’l Visâiki’l Kavmiyye, Kahire, s. 313.

⁹⁷ Ey İnananlar! İhramlı iken avı öldürmeyin. Sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki adil kimsenin hükmedeceği, Kabe’ye ulaşacak bir kurbanı ödeme, yahut düşkünlere yemek yedirme şeklinde keffaret ya da yaptığının ağırlığını tatmak üzere bunlara denk oruç tutma vardır. (Maide 3/95), Allah, Kâbe’yi, o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve gerdanlıkları insanların belini doğrultmaya sebep kıldı (Maide 3/97)

⁹⁸ Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fasî, *El-Akdü’s Semîn fî Tarihi’l Beledi’l Emin*, C. I, Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, Kahire, 1998, s. 228; Lebâbidî, *Mu’cemu’l Esmâi’l Eşya*, s. 205.

⁹⁹ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 93.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/96.

¹⁰¹ Hac, 22/26

¹⁰² Bakara, 2/125, 127.

yerleştirdim” ibareleri, bu yapının Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil’den çok daha önceki zamanlarda inşa edildiğine işaret etmektedir. Üstelik Kâbe’nin -tabiri caizse- henüz kainat yaratılmadan önce kutsal bir proje niteliği taşıdığını ifade eden ve ilk inşasını Hz. Âdem’e hatta meleklerle dayandıran şu gibi rivayetler de vardır: “Aziz ve Celil Allah gökleri ve yeri yaratmadan kırk yıl önce Kâbe su üzerinde bir köpük halinde bulunuyordu. İşte yeryüzü o köpükten döşenmiştir.”¹⁰³ Benzer şekilde Ezrâkî’nin (ö. 250/864) Hişam ve Mücahit’ ten naklettiğı rivayette ise yeryüzü yaratılmadan iki bin yıl önce Kâbe’nin yerinin yaratılmış olduğı ve temellerinin yerin yedi kat altına kadar uzandığı¹⁰⁴ ifade edilmektedir. Mekke tarihi ile ilgili başucu kitabı sayılan Ahbâru Mekke’de Kâbe’nin yeryüzündeki ilk inşası hakkında verilen şu rivayet oldukça dikkat çekicidir: “Allah, yeryüzünde bir halife var edeceğim.”¹⁰⁵ dediğinde, melekler buna itiraz ettiler. Bu itirazlar karşısında Rablerini kızdığını anlayan melekler hemen arş’a sığındılar. Başlarını yukarı kaldırıp Allah’a yalvarmaya ve gazabından korkarak ağlamaya başladılar. Bu vesile ile hiç durmadan üç saat boyunca arşı tavaf ettiler. Meleklerin bu hareketinden razı olan Allah, onlara rahmet indirdi ve arşın altına dört direkli zebercetten oluşan bir ev koydu. Bu eve “Beytüddurah” adını verdi. Sonra Yüce Allah, meleklerle “Arşı tavaf etmeyi bırakarak bu evi tavaf edin” buyurdu. Bu ev Yüce Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de zikrettiğı Beytülma’mür’dür. Beytülma’mür’e her gün 70 bin melek girer, oraya dönmeye yeniden sıra gelmez. Bundan sonra Yüce Allah, meleklerle yeryüzüne de Beytülma’mür gibi bir ev yapılmasını emretti. Beytullah inşa edildikten sonra gök ehlinin Beytülma’mür’ü tavaf ettikleri gibi, yer ehlinin de bu evi tavaf etmelerini emretti.”¹⁰⁶

Bir rivayette ise Ezrakî (ö. 250/864), meleklerin Kâbe’nin bulunduğu yere inşa öncesi sağlam kayalar atarak zemini oluşturduğunu, Hz. Âdem’in bu sağlam zemine Lübnan, Zeyta, Sina, Cudi ve Hira dağlarından getirdiğı taşlarla Kâbe’yi bina ettiğini rivayet etmektedir.¹⁰⁷ Meleklerin zeminini oluşturduğunu ve Hz. Âdem’in inşa ettiğini ifade eden rivayetlerin doğru kabul edilmesi halinde, bu yapının o zamanda ev inşa tekniklerinin henüz gelişmemesi dikkate alınırsa dört tarafı örölmüş, üstü açık, basit bir taş yığını olması muhtemeldir. Ezrakî (ö. 250/864), bu yapının tufana kadar ayakta

¹⁰³ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 37.

¹⁰⁴ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 38.

¹⁰⁵ Bakara, 2/30

¹⁰⁶ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 39.

¹⁰⁷ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 41.

durduğunu, daha sonra yeryüzünden tamamıyla silindiğini de belirtmektedir.¹⁰⁸ Ne var ki, bu konu ile ilgili nasların bütününe baktığımızda ve gelen rivayetlerin kaynak değerini göz önünde bulundurduğumuz da Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce inşa edildiğini söyleyebilmekle beraber ilk inşa edenin kim olduğunu söylemenin ikna edici bir yönünün olmadığı da aşikârdır. Kâbe'nin yapılışını Hz. Âdem'e hatta meleklerle kadar götüren rivayetleri İsrailî kaynaklardan neşet ettiğini söylemekle¹⁰⁹ beraber Kâbe'ye duyulan aşırı muhabbetin, ona izafe edilen büyük saygının hatta Müslümanların kendi kutsal mekânlarının başka inançların kutsal mekânlarına nazaran daha üstün olduğunu ispat etme gayreti olarak da yorumlamak mümkündür.¹¹⁰ Hadis geleneğimizde sahih addedilen muteber kitaplardaki bilgiler de Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen bilgileri teyit etmekten öteye geçmemektedir. Zira Kâbe'nin inşasına ve Mekke'nin kuruluşuna dair bilgiler Hz. İbrahim ve İsmâil'in zamanıyla sınırlı kalmaktadır.

1.5. BUYÛT-U MEKKE

Mekke evleri anlamına gelen Buyut-ü Mekke, ıstılahta özel bir anlama veya bağlama sahip değildir. Adından da anlaşılacağı üzere Kâbe'nin etrafında bulunan evleri tavsif etmektedir. Ancak, ifade ettiği Mekke evlerinin Hadis Edebiyatı ve İslam Fıkhi içerisinde geniş bir yer işgal etmesi, onu bu başlık altında incelememize gerekçe olmuştur. Bununla birlikte kaynaklarda Mekke evlerinin satışı ve kiralanması ile ilgili verilerde “*Dûr-u Mekke*” yahut “*Riba-u Mekke*” başlıkları altında da karşımıza çıktığını ifade etmekte fayda vardır.

Aklımıza, Mekke evleri denildiğinde şüphesiz yeryüzündeki ilk ev olan Kâbe¹¹¹ gelmektedir. Kâbe ile ilgili yüzeysel bilgiye bir önceki başlıkta değinmiştik. Bu başlıkta ise Kâbe'nin haricinde bölge insanın yaşam ve ticaret alanı olarak inşa ettiği evlere değineceğiz.

Zemzem suyunun fişkırmasının ve Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmesinin akabinde Mekke, cazibe merkezine dönüşmeye başladı. Onun çekim alanına ilk

¹⁰⁸ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s.41.

¹⁰⁹ Ebu'l Feda İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidayet-ü ve'n Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî, C. II, Dâru'l Fikr, y.y.y., 1986, s. 298.

¹¹⁰ Yılmaz Can, “Kâbe”, *OMÜİFD*, S. 7, 1993, s. 69.

¹¹¹ Âl-i İmran, 3/96

kapılan grup Cürhümlü kabilesi oldu.¹¹² Cürhümlü kabilesi ve daha sonra Mekke'ye yerleşen diğer bütün kabilelerin barınma ihtiyaçlarını karşılama amacıyla ev yapmaları zaruri idi. Ne var ki Kâbe'ye hürmetsizlik addettikleri için Beyt'in etrafına bir ev inşa etmeyi uygun bulmuyorlardı. Bu sebeple aralarında evlerini Kâbe'den bir hayli uzağa inşa etme fikri hâkimdi.¹¹³ Ayrıca adını dört köşeli olma özelliğinden alan Kâbe'ye benzememesi için bu evlerin bir dönem yuvarlak bir şekilde inşa edildiği de belirtilmektedir.¹¹⁴ Bu âdeti, ihtiyaca binaen gerek yaşam alanı gerekse kabir olmak sureti ile dört köşeli yapılar inşa ederek Humeyd b. Züheyr kaldırmıştır.¹¹⁵

Kusay b. Kilab dönemine kadar Beytullah'ın etrafında bir ev yapılanmasından söz etmek mümkün değildir. Kusay, farklı bölgelere dağılmış Kureyş kabilesi mensuplarını Mekke'ye getirterek onların Beyt'in etrafında tavaf alanı bırakacak şekilde yerleşmelerine izin verdi. Bölge insanının Kâbe ve çevresinden uzun yıllar uzak kalması, dağlardan gelen sel sularının Mekke vadisini beslemesi ile birlikte harem arazisini kaplayan geniş bir ağaç örtüsünün yetişmesine sebep oldu. Ağaçların Harem sınırları içerisinde kalması, onların kutsal varlıklar olduğu düşüncesini de beraberinde getirdi. Bu sebeple onlara herhangi bir zarar verme fikri halkı ürkütmekteydi. Kusay, ağaçları kesip kullanmaya başladığında Mekke halkı, başlarına gelebilecek bir gazap tehlikesinden emin olarak, ağaçları kesip yerlerine evler yapmaya başladı. Hatta bir dönem bu evlerin bahçeleri, ağaçlarla çevrili idi,¹¹⁶ Kusay kendisi için de, kapısı Beytullah'a bakan bir ev inşa etti. Bu ev Kâbe'nin etrafında inşa edilen ilk ev oldu. Kureyş'in bütün nikâh, savaş, barış ve Kâbe hizmetleri gibi meseleleri burada görüşülüp karara bağlanırdı. Bu yönüyle ona “*İstişare evi*” anlamına gelen Dâru'n Nedve denildi.¹¹⁷ Bize ulaşan rivayetlere göre, Mekke'de Dâru'n Nedve'den sonra inşa edilen ikinci ev, Said b. Saad. B. Sehm'e ait olan ve Dâru'l Acle'dir. Sehm oğullarına göre ise bu ev, Daru'n Nedve'den de önce inşa edilmiştir.¹¹⁸

¹¹² Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 60.

¹¹³ Ebu Bekir Muhammed bç Hasen b. Düreyd el-Ezidî, *el-İştikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, C. I, Dâru'l Cîl, Beyrut, 1991, s. 155.

¹¹⁴ Muhammed b. Ahmed b. Ziya, *Tarih-u Mekkete'l Müşerrefet-i ve'l Mescidi'l Harâm-i ve'l Medinete's Şerif*, thk. Ali İbrahim, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 122.

¹¹⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, C. VII, Dâru's Sâkî, y.y.y., 2001, s. 52

¹¹⁶ Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, VII, s. 52.

¹¹⁷ Yahya b. Hubeyr b. Muhammed eş-Şeybanî, *el-İfsah-u an Meani's Sihah*, C. VII, Dâru'l Vatan, 1996, s. 61.

¹¹⁸ Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, VII, s. 52.

İlk dönem Mekke evleriyle ilgili gelen rivayetler bize, bu evlerin taş ve kireçle yapıldığını, yalnızca idarecilere ve zenginlere ait olduğunu göstermekle beraber, cahiliye dönemi Mekke evlerinin mimarisi ve mühendisliği ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermemektedir. Bu yönüyle özellikle İslam öncesi Mekke evleri ile ilgili neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ayrıca Arap yarımadasında yapılan arkeolojik kazılar dünyanın başka medeniyet merkezlerindeki kazılar kadar ilgi görmediği için hali hazırda kum altında kaldığı öngörülen evler ve özellikleri hakkında da bilgi edinememekteyiz.¹¹⁹

Kureyş, sonraki dönemlerde ise çok sayıda odaları olan, sofasında giriş ve çıkış için kullanılmak üzere ve belki de kadın ve erkeğin kullanmaları için tahsis edilmiş iki ayrı kapısı olan, bulunduğu sokağa hâkim, son derece geniş evler inşa etti. Bazı evlerin giriş kapılarının önünde, dileyenin güneşin yakıcı ışığından korunacağı gölgelikli taşlar bile mevcuttu. Hz. Hatice'nin evi bu tarz evlerden biriydi.¹²⁰ Mekke'nin fethinden sonra artan nüfusla beraber Kâbe'nin etrafında çok sayıda ev inşa edildi. Zamanla bu evler, neredeyse Kâbe'nin duvarları ile bitişik hale geldi. Hz. Ömer'in Beytullah'ın çevresini genişletme çalışmaları çerçevesinde Mescid-i Haram içerisindeki evlerin yıkılmaları emri ile Kâbe ve avlusu günümüzdeki halini almıştır.¹²¹

Kureyş, başta Kâbe olmak üzere Mekke'de bulunan bütün evleri ve genel olarak harem bölgesini kendilerine özgü kılmak istiyordu. Bu düşünce ile Kâbe'yi inşa ederken istedikleri kişileri oraya almak, istemediklerini oradan atmak için Beyt'in kapısını merdivenlerle yükselttiler ve oraya girme konusunda ısrarcı olanları gerekirse merdivenlerden yuvarlayarak yaralanmalarına hatta ölmelerine sebebiyet verdiler.¹²² Kureyş, kendilerinden olan ve kendilerinden olmayanlar olarak ayırım yapıp toplumu kategorize ediyordu. Bu şekilde kendilerine bazı imtiyazlar tanıyorlardı. Örneğin, Kureyş ve yandaşlarından oluşan kabileler “hums”, diğerleri ise “hille” olarak adlandırılır, arefe günü hilleden olanlar Arafat'ta vakfe yaparken, hums tarafında olanlar Harem bölgesi içindeki Nemîre'de vakfe yaparlardı.¹²³ İslam'ın neşet ettiği yıllarda da bu tavırları devam etti. Özellikle Hudeybiye Antlaşması öncesindeki

¹¹⁹ Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, IX, s. 16.

¹²⁰ Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, VII, s. 52.

¹²¹ Ali, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, VII, s. 53.

¹²² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 174.

¹²³ Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *DİA*, C. XIV, TDV Yay., Ankara, 1996, s. 386.

yaklaşımları bardağı taşıran son damla niteliğinde idi. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde ele alındı:

*“Doğrusu inkâr edenleri, Allah'ın yolundan, yerli ve yolcu bütün insanlar için eşit kılınan Mescidi Harâm'dan alıkoyanları ve orada zulüm ile yanlış yola saptırmak isteyenleri, can yakıcı bir azaba uğrattırırız.”*¹²⁴

Görüldüğü üzere âyet-i kerimede Kâbe ve civarının bir şahsa ya da kabileye has kılınamayacağı, bu bölgenin, uzaktaki ve yakındaki Müslümanlar arasında paydaş bir yer, evrensel bir merkez olarak kalması gerektiği vurgulanmıştır. Uyarılara rağmen inananları Kâbe ve civarından uzak tutma çabası içinde olanlar ise acıklı bir azap ile tehdit edilmiştir.

Hudeybiye Antlaşması sonrasında indiği kabul gören Hac Suresi 25. âyet, Kâbe'nin bütün Müslümanların ortak değeri olduğu mesajını verirken Mescid-i Haram etrafında bulunan evler hakkında da farklı bir takım fikhî değerlendirmelerin yolunu açmıştır. Hac Suresi 25. âyete paralel olarak bizlere bu konuda pek çok da rivayet ulaşmıştır. Mekke evlerinin satışı ve kiralanması konusu başta Buhari'nin Sahih'i¹²⁵, Nesâî'nin¹²⁶ ve İbn Mace'nin Sünen'leri¹²⁷, İbn Ebi Şeybe'nin Musannef'i¹²⁸, İbn Hibban'ın Sahih'i¹²⁹ olmak üzere birçok eserde bâb başlığı seviyesinde ele alınmıştır. Gelen rivayetlerin Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının helal-haram oluşuna ilişkin çeşitliliği doğal olarak din bilginlerinin bu hususta farklı çıkarımlarına neden olmuştur. Mekke evlerinin satışı ve kiralanması ile ilgili ilim çevrelerinde iki ana damar teşekkül etmiştir:

Birinci görüşe göre Mekke evleri bütün mü'minlerin ortak malıdır binaenaleyh oraya gelen hacılara veya umrecilere mağduriyet yaşatılmasının yolunu açması endişesi ile burada bulunan evlerin tamamının satışı, kiralanması ve onlardan elde edilmiş olası bir menfaat haramdır. Bu görüşe göre Mekke evleri de tıpkı Kâbe gibi bütün Müslümanların ortak değeridir. İhtiyacı olanın memleketi ve ırkı sorulmaksızın barınması asıldır. Mekke yerlilerinin özellikle hac dönemi evlerini ziyaretçilere açık

¹²⁴ Hac, 22/25.

¹²⁵ Buhârî, “Hac”, 44.

¹²⁶ Nesâî, “Menâsik”, 307.

¹²⁷ İbn Mâce, “Menasik”, 102.

¹²⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 329.

¹²⁹ İbn Hibban, *Sahih*, 11: 552.

tutması gerekir. En azından evinin bir bölümünü ihtiyaç sahiplerine tahsis etmelidir. Tüm bu hizmetler karşılığında dünyevi bir bedel talep etmek insanları Mescid-i Harâm'dan alıkoymak olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda bazı rivayetlerde sahabenin hac zamanı oturdukları evlerin kapılarını çıkardıkları, Mekke'ye gelen umreci ve hacıların çekinmeden evlerinde kalmalarını sağladıkları ifade edilmektedir. Paralel başka rivayetlerde de Hz. Ömer'in hac mevsimi evlere kapı takılmasını yasakladığı, daha sonra artan hırsızlık vakaları neticesinde bu emrinden vazgeçtiği bildirilmektedir.¹³⁰

İkinci görüşe göre ise, Mekke'de bulunan evlerin satışı, kiralanması ve mirası ile ilgili bütün tasarruf ev sahiplerine aittir. Başını İmam-ı Şafii'nin çektiği bu yoruma göre Kur'an, "*Onlar, haksız yere, sırf, "Rabbimiz Allah'tır" demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir"*¹³¹ âyetiyle o evlerin dolaylı olarak muhacirlere ait olduğunu ifade etmiştir. Hac Suresi 25. âyetinde ise "*uzaktan ve yakından gelenler eşittir*" ibaresi ile kastedilen şey eğer Harem bölgesinin tamamı olsaydı o halde bu bölgenin tamamına Mescid-i Harâm denir ve aynı hükümlere tabi olurdu. Orada tuvalet ve çöp birikintileri caiz olmazdı. Hâlbuki Mescid-i Harâm'ın dışında kalan bölgenin, mescidin bir parçası sayılması, ancak Mescid'in genişletilmesi ile mümkün idi.¹³² Ayrıca Hz. Peygamber döneminde Mekke evlerinin kişiye nispet edilerek çağrılmasının mülkiyet hakkına işaret ettiğini¹³³ dolayısıyla bu evlerin Kâbe gibi ümmetin ortak değeri olmadığını, tersine şahıslara ait olduğunu savunan rivayetlerin sahih, buradaki evlerin satışını ve kiralanmasını yasaklayan rivayetlerin peygambere aidiyeti ile ilgili güçlü şüphelerin olduğunu söylemektedirler. Kısacası Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasını caiz görenler, özel mülkiyet hakkına dair genel ilkelerden yola çıkmış ve Harem bölgesinde gayrimenkulü olan şahısların hac ya da umre nedeniyle ayrı bir gelir elde etmelerinde sakınca görmemiştir.¹³⁴

¹³⁰ Ebu Muhammed Mekî b. Ebi Talib Hamuş b. Muhammed el-Kayrevanî, *el-Hidayet-ü ila Bulûgi'n Nihaye fî İlmi Meani'l Kur'an ve Tefsiruhu*, C. VII, Mecmuat-ü Buhusi'l Kitâb-i ve's Sünne, y.y.y., 2008, s. 4867.

¹³¹ Hacc, 22/40.

¹³² Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Şemseddin el-Kurtubî, *Tefsirü'l Kurtubî*, C. XII, Dâru'l Kütübi'l Mısıriyye, Kahire, 1964, s. 33.

¹³³ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl el-Askalânî, *Fethu'l Bârî*, C. III, Dâru'l Mârifet, Beyrut, 1959, s. 450.

¹³⁴ Özaydın, "Hac", XIV, s 386.

Sözü edilen iki ana akımın dışında daha uçta olduğunu ifade edebileceğimiz farklı yorumlar da mevcuttur. Ebu Hanife'ye (ö. 180/796) ve Hasan eş-Şeybanî (ö. 189/804)'ye nispet edilen bir görüş de Mekke evlerinin sair zamanlarda satışı ve kiralanması caiz, fakat hac mevsiminde mekruh olduğu yönündedir.

Dördüncü bir görüşe göre ise, Mekke evlerinin nasıl elde edildiği sorusunun cevabı, konunun garabetini giderecektir. Mekke evleri zorla ve şiddet kullanılarak elde edildiyse orası savaşımlara ganimet yolu ile geçmiş hususi bir mülktür. Alınır, satılır, kiraya verilir veya miras olarak sonraki nesle bırakılır. Ancak eğer Mekke halkı tarafından Müslümanlara bağışlanmışsa bu kez mezkûr evler yalnızca bir vakıf malından ibarettir. Bu yüzden kişi orada ihtiyacı olduğu sürece oturma hakkına sahipken oturduğu evi satması veya kiralaması söz konusu değildir.¹³⁵

Bu husustaki görüşler tezimizin üçüncü bölümünde tekrar ele alınacaktır.

1.6. MESCİD-İ HARÂM

Arapça ism-i mekân sigası olan “*Mescid*” kelimesi, سَجَدَ mazi kökünden ve سُجُود mastarından türemiştir. Sözlükte alını yere koymak, bir tarafa eğilmek, tevazu ile meyletmek gibi manalara gelmektedir.¹³⁶ Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre secde, isteğe bağlı ve zorunlu olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisinde “*Allah için secde ve ibadet edin.*”¹³⁷ âyetinde olduğu gibi insana mahsus olup karşılığında bir mükâfat vardır. İkincisi ise “*Göklerde ve yerde ne varsa gölgeleri ile beraber sabah akşam Allah'a secde ederler.*”¹³⁸ âyetindeki gibi insanların ve diğer tüm mahlûkatın Allah'ın koyduğu kurallara isteyerek veya zorla boyun eğmesidir. Bizi ilgilendiren bu manalardan, insanların isteğe bağlı olarak kendilerini yaratan varlığa ibadet etmeleri anlamındaki secdedir. Çünkü secde kelimesi önceleri bütün eşya ve canlılar için kullanılsa da daha sonra sadece Allah'a boyun eğmek ve ona ibadet etmek için kullanılmaya başlanmıştır.¹³⁹

¹³⁵ Kurtubî, *Tefsirü'l Kurtubî*, XII, s. 33.

¹³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, III, s. 204.

¹³⁷ Necm 53/62

¹³⁸ Ra'd 13/15

¹³⁹ İsfahânî, *el-Müfredât* s. 480.

Secde kelimesinin mekân ismi olan mescid sözcüğü ise, secde edilen yer anlamında, ibadet yeri olarak kullanılan mescid ve câmi manalarına gelmektedir.¹⁴⁰ Mescid kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de isim tamlaması, sıfat tamlaması, tekil ve çoğul şekliyle 30 yerde zikredilmektedir.¹⁴¹

Cami kavramı da, içerisinde Cuma namazı kılınan ve “*Cuma mescidi*” olarak anılan mescidlerin, isminden türeyerek asr-ı saadetten sonra kullanılagelmiştir. Osmanlı zamanında Sultanlar tarafından yaptırılan ve medrese, imarethane, kütüphane ve ibadethaneyi bir çatı altında toplayan büyük yapılara “*selâtin cami*”, vezirler ve devlet adamları tarafından yaptırılan orta büyüklükteki ibadethanelere “*camî*” ve küçük ölçekli kubbesiz yapılara da “*mescid*” demişlerdir. Batı dillerinde cami anlamında kullanılan “*mosque*” tabiri de “*mescid*” kelimesinin batılılar tarafından farklı kullanımından kaynaklanmıştır.¹⁴²

Hz. Peygamber, risaletinin başında iken Müslümanların kendilerine ait bir ibadetgâhı yoktu. Üstelik toplum baskısından dolayı açıkta ibadet etmek pek mümkün olmuyordu. Bu sebepten ötürü Müslümanlar, ibadetlerini bazen bir ara sokakta bazen de Erkam b. Ebi Erkam gibi sahabelerin evlerinde yerine getiriyorlardı. İlk defa açıktan mescid edinenlerden birinin Hz. Ebu Bekir olduğunu kızı Âişe'nin şu rivayeti ile anlıyoruz: “*Babamla annemin İslam dininin mütedeyyini olmadıkları bir anı hiç hatırlamam. O günlerde hiçbir akşam ve sabah geçmezdi ki Allah'ın Resulü bize uğramasın. Bir zaman sonra Ebu Bekir'in aklına evine bir mescid yapmak geldi. Burada namaz kılıyor ve Kur'an okuyordu. Müşrik kadın ve çocukları bu esnada ona bakıyor ve onun bu haline hayret ediyorlardı. Ebu Bekir, çok ince yürekli ve çabuk ağlayan biriydi. Kur'an okuduğu zaman gözyaşlarını tutamazdı. Ebu Bekir'in bu hali Kureyş müşriklerinden ileri gelenleri ürküttü.*”¹⁴³ Bazı İslam Tarihçileri Hz. Ebu Bekir'in bahçesinde kurduğu bu mescidi İslam'ın ilk mescidi olarak kabul etmektedirler.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Orhan Baykal, “İslam İctimâî Hayatında Mescid ve Câmî”, *İMM*, C. IV, S. 2, 1979, s.14.

¹⁴¹ Komisyon, “Kur'an Yolu Meali”, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s. xxii.

¹⁴² Nebi Bozkurt, “Asr-ı Saâdet'te Mescid ve Fonksiyonları”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1984, s. 10.

¹⁴³ Buhâri, “Salât”, 86.

¹⁴⁴ Baykal, “İslam İctimâî Hayatında Mescid ve Câmî”, s.15.

Esasen İslam Dini, dinî vecibeler için müstakil bir yapının ibadethane olarak kullanımını zorunlu tutmamaktadır. Daha önceki peygamberler, havra ve kiliselerde ibadet etmekle yükümlü iken Hz. Muhammed, yeryüzünün kendisine mescid kılındığını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Ne var ki bu rivayet dinin, mü'minlerin işlerini kolaylaştırma yönüne işaret etse de Müslümanlar için bir mescidde topluca ibadet etmeyi kerih görmemektedir. Bilakis başka birçok rivayette Hz. Peygamber, Müslümanları topluca ibadet etmenin Allah katındaki önemini vurgulayarak özellikle cemaat olmaya teşvik etmektedir.¹⁴⁶ Ancak Mekke döneminde Müslümanlara yönelik bilinen baskı ve şiddet, inananları gizlice ibadet etmek zorunda bırakırken topluca ibadet etme uygulaması Medine döneminde mümkün olabilmıştır. Buna rağmen Hz. Peygamber zaman zaman Harem-i Şerif'te "*Hacerülesved*" ile "*Rüknül-Yemânî*" arasında münferit bir şekilde namaz kılardı. Erkam'ın evinin de ilk dönem Müslümanları tarafından mescid olarak kullanıldığı, ayrıca evlerinde, vadilerde gizlice ibadet yaptıkları ve Hz. Peygamber'in de "*mirbed*" olarak adlandırılan koyun ağallarının, temiz bölümlerinde ibadet ettiği de rivayet edilir.¹⁴⁷

Hz. Muhammed (s.a.v.), düşünce ve ibadet özgürlüğü bulunmadığı için Medine'ye göç ettiği sırada, Rebîü'l evvel ayının bir pazartesi günü Kuba Köyü'nde Harise oğullarından Amr b. Avf ailesine nispet edilen yere konaklamıştır. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'in "*Takva Mescidi*" olarak nitelendirdiği¹⁴⁸ Kuba Mescidi'ni yeni devrin mübarek bir abidesi anlamına gelecek şekilde inşa ettirmiş, ardından orada ilk Cuma namazını eda ederek İslam tarihinin ilk ibadethanesi olma şerefini kazandırmıştır.

Kuba Mescidi inşası esnasında ilk taşı bizzat Hz. Peygamber koymuş daha sonra onu Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve diğerleri takip etmiştir. Bu uygulama devlet adamlarının millî, dinî ve manevî yapılar inşa edilmeden önce ilk harcı koymaları geleneğinin başlangıcı olarak görülebilir. İnşaat bittiğinde bir düzlüğü çevreleyen kare

¹⁴⁵ Buhârî, "Teyemmüm", 1.

¹⁴⁶ Tirmizî, "Salât", 161.

¹⁴⁷ Bünyamin Çalık, "Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar", *KÜİFD*, S. 3, 2015, s. 117.

¹⁴⁸ Tevbe 9/108.

şeklinde dört duvar ve içerisindeki yedi sütunun taşıdığı çatıdan müteşekkil bir mescid ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹

Allah'ın Resulü, Kubâ'da on gün civarında kaldıktan sonra Medine'yi şereflendirdi ve ilk iş olarak buranın bir İslam beldesi olduğunu göstermek için tüm Müslümanların topluca ibadetlerini yerine getirebilecekleri bir mescid yapmaya karar verdi. Esasen Hz. Peygamber nerede vakit gelirse orada namazını kılmayı severdi. Hatta koyun ağıllarında dahi namaz kıldığı olmuştur. Ancak Allah Rasülü Medine'ye İslam'ın mührünü vurmak istiyordu. Bunun için önce Mescidi yaptırmak istediği arsayı sahipleri Neccar oğullarından satın almak istedi. Onlar ise “*Bu arsanın bedelini ancak Allah'tan isteriz.*” diyerek orayı mescid yapımı için bağışladılar. Önce, söz konusu arsanın içerisinde öteden beri bulunan müşrik mezarları temizlendi. Etrafta var olan tümsekler ve göçükler giderilerek düz bir zemin oluşturuldu. Hurma ağaçları yapının kible tarafına sıra ile dizildi, diğer taraflar da taş ve kerpiç ile örüldü.¹⁵⁰

Yapı, bir avlu ve avlunun ortasında üç kapısı bulunan taş temeller üzerine örülmüş kerpiç duvarlardan ibaretti. Bu duvarların doğu tarafından hemen bitişiğine Hz. Peygamberin eşleri Sevde ve Âişe (R. anha) için iki küçük oda inşa edildi. Bu evlerin girişi mescidin avlusuna bakmakta olup, halı ile kapatılmıştı. Daha sonradan ihtiyaca binaen peygamber hanımlarına ait evlerin sayıları artırıldı ve nihayet dokuza ulaştı. Toplamda mescidin yapılış serüveni yedi ay kadar sürdü. Sonuçta ortaya son derece sade, etrafı duvarlarla çevrili bir avlu ortaya çıktı. Ancak sosyal, siyasî ve askerî faaliyetlere ev sahipliği yapması yönüyle Mescid-i Nebî, İslam ibadethanelerinin geneli için bir örnek teşkil etmiş, toplumun nabzını tutan ve doğru müdahalelerle bireysel veya sosyal hayata yön veren en önemli merkez konumuna gelmiştir.¹⁵¹

Medine döneminin başından Mekke'nin fethine kadar geçen sürede Kuba Mescid-i ve Medine'deki Mescid-i Nebeviden başka daha küçük ölçekli ve isme nispet edilen mescidler de kullanılmaktaydı. Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'de “*Bütün mescidler Allah'ındır.*”¹⁵² ifadesi ile mescidlerin Allah'a ait olduğuna işaret edilse de Buhârî, Sahihî'nde “*Filancaların Mescidi demek caiz mi?*” isimli bâb başlığı altında Hz. Peygamber'den gelen şu haberi rivayet ederek mescidlerin kişiye nispet

¹⁴⁹ Hüseyin Algül, “Mescid-i Kubâ” *DİA*, C. XXIX, TDV Yay., Ankara, 2004, s. 279.

¹⁵⁰ Buhârî, “Salât”, 46.

¹⁵¹ Baykal, “İslam İtimâî Hayatında Mescid ve Câmî”, s. 17.

¹⁵² Cin, 72/18.

edilmesine cevaz vermektedir: “*Rasûlullah, idman yaptırılıp hazırlanmış atlar arasında Hafyâ'dan başlayıp Seniyyetu'l-Vedâ'ya kadar bir yarış düzenledi. Aynı şekilde idman yaptırılmamış atlar arasında da Seniyye'den Zuraykoğulları Mescidi'ne kadar başka bir yarış düzenledi. Abdullah da yarışanlar arasındaydı.*”¹⁵³

Müslümanlar açısından şüphesiz en önemli mescid, yeryüzünün bilinen en eski mescidi¹⁵⁴ olan Mescid-i Harâm'dır. Kur'an-ı Kerim'de Fetih, 48/25,27; Hac, 22/25; İsrâ, 17/1; Tevbe, 9/7, 19, 28; Enfâl, 8/34; Mâide, 4/2; Bakara 2/217, 196, 191, 150, 149, 144, âyetlerinde olmak üzere toplam 15 defa Mescid-i Harâm tabiri kullanılmaktadır. Mescid-i Harâm'dan başka Kur'an-ı Kerim'de doğrudan ismi zikredilen tek mescid Mescid-i Aksâ'dır.¹⁵⁵ Bundan başka “*Takva üzere kurulmuş mescid*” olarak Kuba mescidine ya da bir başka görüşe göre Mescid-i Nebvî'ye bir atıf yapılmıştır. Münafıkların bozgunculuk çıkarmak için kurduğu aslında bir mabed olmayan yapıdan da bir ayette “*Mescid-i Dırar*” olarak bahsedilmektedir.¹⁵⁶

Kur'an-ı Kerim'de Mescid-i Haram ifadesi ile Mekke veya Kâbe ya da Harem bölgesi kastedilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, bir rivayette “*Yeryüzünde inşa edilen ilk mescid, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksâ'dan kırk yıl önce inşa edilen Mescid-i Harâm'dır*”¹⁵⁷ buyurarak Mescid-i Harâm ifadesi ile Kâbe'yi kastetmiştir. Zira Kâbe ilk defa inşa edildiğinde bugünkü gibi kendisini çevreleyen bir yapıdan bahsetmek söz konusu değildir. Zamanla Mescid-i Harâm dendiğinde akla Kâbe-i Muazzama'nın etrafını çevreleyen mescid gelmeye başlamıştır.¹⁵⁸ Mescid-i Harâm için “*Beyt, Beytü'l Atik, Beytü'l Ma'mûr, Beytü'l Harâm, Haremü'l Mekkî, Harem-i Şerif*” tabirleri de kullanılmıştır.¹⁵⁹

Daha önce de ifade edildiği gibi, İslam öncesi dönemde de Kâbe vardı. Fakat Beyt'in çevresinde bugün var olan ve etrafında ibadet edilen mescid yoktu. Şu an mescidin bulunduğu yer sadece kumdan ibaret düz bir alandı. Üzerinde fakirlerin, miskinlerin ve misafirlerin barındığı ottan, hasırdan yapılmış ilkel kulübeler mevcuttu.

¹⁵³ Buhârî, “Salât”, 41. Ayrıca bkz. Ebi Dâvud, “Cihad”, 60.

¹⁵⁴ Âl-i İmran, 3/96.

¹⁵⁵ İsrâ 17/1, 7, 8.

¹⁵⁶ Tevbe, 9/107, 108.

¹⁵⁷ Buhârî, “Enbiya”, 40.

¹⁵⁸ Baykal, “İslam İctimaî Hayatında Mescid ve Câmi”, s. 14.

¹⁵⁹ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Harâm” *DİA*, C. XXIV, TDV Yay., Ankara, 2004, s. 273.

Kâbe'ye gitmek için bu küçük kulübe kümelerinin aralarından geçmek gerekiyordu. İslam'la beraber bu boşluğa Mescid-i Harâm denmeye başlandı.¹⁶⁰

Mescid-i Harâm'ı Kâbe'nin etrafını çevreleyen mescid olarak kabul edersek bu mescidin sınırlarını betimleyen rivayetleri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Ezrakî'nin bir rivayetinde Ebu Hüreyre: “*Biz Kur'an-ı Kerim'de Mescid-i Harâm'ın sınırlarını Hazvere'den sa'y yapılan yere kadar olduğunu buluyoruz.*” demektedir. Bir başka rivayette ise bu sınırın aynı yerden Ecyad selinin çıkış yerine kadar olduğu ifade edilmektedir.¹⁶¹ Cessas'ın (ö. 370/980), ibn Abbas'tan naklettiği rivayette ise Mescid-i Harâm'ın bütün harem bölgesi olduğu ifade edilmektedir.¹⁶²

İslam'dan önceki dönemde Kusay b. Kilâb, Arabistan'ın dört tarafına dağılmış kabile mensuplarını bugünkü Mekke'de toplamış, kendisinin yaptığı Daru'n Nedve gibi kapısı Kâbe'ye bakan evler inşa ettirmiş, Kâbe'yi çevreleyen bu alanı siyasi ve sosyal bir merkez haline getirmiştir. İlk vahyin geldiği sıralarda da Mescid-i Harâm'a olan rağbet artarak devam etmişti. Cahiliye Arapları oranın kendi inançlarının mübarek bir parçası olduğuna inanmalarından dolayı farklı bir inancın yansımalarını orada görmeyi hazmedemiyorlar ve bu durumu ortadan kaldırmak için gerekirse şiddete başvurmaktan çekinmiyorlardı. Bu hususta durumdan vazife çıkartıp Müslümanlara hakaret ve işkenceyi zevk alma boyutuna getiren Ukbe b. Ebi Muayt'ın, Kâbe'de namaz kılmakta olan Hz. Peygamber'in üzerine deve işkembesi bırakması hadisesi durumun vahametini açık bir şekilde göstermektedir. Bütün bu baskı ve şiddet nedeniyle Müslümanlar Medine'ye hicret etmek zorunda bırakılmış, Mekke fethedilinceye kadar Mescid-i Harâm'dan mahrum kalmışlardır. Hicretin sekizinci yılında Mekke fethedildiğinde Mescid-i Harâm Müslümanlar nezdinde aktif en önemli mescid oldu. Hz. Muhammed, zafer konuşmasını bizzat Mescid-i Harâm'da yapmış ve oraya sığınanların güvende olacağını bildirmiştir.¹⁶³

Müslümanlar özlemini duydukları bu mescide kavuştuklarında ibadetlerini burada eda etmeye gayret gösteriyorlardı. Çünkü İslam ümmeti için burasının yeryüzündeki bütün mescitlere üstünlüğü bizzat Hz. Peygamber'in dilinden ifade

¹⁶⁰ Sadık Eraslan, “Osmanlıların Haremeyn-i Şerifeyn Hizmetleri”, *DiD*, C. XXXV, S. 1, 1999, s. 212.

¹⁶¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 389.

¹⁶² Cessas, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, s. 90.

¹⁶³ Bozkurt, “Mescid-i Harâm”, XXIX, s. 273

edilmekteydi. Buhârî'nin “*Fadli's-salâti fî mescid-i Mekke ve'l-Medine*” isimli bâb başlığı altında zikrettiği bir rivayette: “*Benim şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Harâm hariç bütün mescidlerde kılınan bin namazdan hayırlıdır.*”¹⁶⁴ buyurulmaktadır. Yine aynı yerde “*Şu üç mescidden başkasına yolculuk edilmez: Mescid-i Harem, Mescid-i Nebi ve Mescid-i Aksâ*” hadisini tahrir etmektedir. Üç mescidin diğer mescidlere üstünlüğü konusunda hadisın bir izaha ihtiyacı varsa da bu konuda âlimlerin ittifakı vardır. Buhârî'nin hadisi naklediş başlığı da rivayetin anlaşılması gerektiği manaya işaret etmektedir. Binâenaleyh tafsile ihtiyaç yoktur. Yalnız, bu üç mescidin kendi aralarında derece farkları vardır ki, bu da cumhur ulemaya göre hadisteki sıralama nedeniyle Mescid-i Harâm, mescidlerin en faziletlisidir. Bunu takiben Mescid-i Nebevî, sonra Mescid-i Aksa gelir.¹⁶⁵

Hiz. Muhammed ve Hiz. Ebu Bekir dönemlerinde Mescid-i Harâm daha önceki hal üzere bırakılmış ve herhangi bir değişikliğe ihtiyaç duyulmamıştır. Zamanla Mekke sakinlerinin ve şehir dışından gelen hacı sayısının artması nedeni ile mescid yetersiz hale gelmeye başladı. Dönemin halifesi Hiz. Ömer, Mescid-i Harâm'ın etrafında bulunan evleri istimlak ederek yıktırdı.¹⁶⁶ Bir grup Mekke sakinleri bu işlem için Hiz. Ömer'e tepki gösterdiler. Buna karşılık Hiz. Ömer, halka yaptığı konuşmada: “*Kâbe sizin etrafınıza gelip yerleşmedi, siz Kâbe'nin etrafına gelip yerleştiniz.*” diyerek onları susturmuştur. Ev sahiplerinden bazıları yıkılan evlerin parasını almak istemedi. Hiz. Ömer bu kişilerin paralarını Kâbe'nin hazinesine dâhil etti. Ezrakî, daha sonra ev sahiplerinin paralarını aldığını rivayet etmektedir.¹⁶⁷ Bundan başka Hiz. Ömer yıkılan evlerin yerine zamanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak mescid için uygun gördüğü sınırları duvarlarla çevrelemiştir.¹⁶⁸ Böylece Mescid-i Harâm'ın ilk defa sınırları gözle görülür hale geldi. Hiz. Ömer döneminde yapılan genişletme çalışmalarıyla mescid, bir müddet yaraya merhem olurken, Hiz. Osman dönemine gelindiğinde yeniden ihtiyaca cevap veremez oldu. Hiz. Osman da tıpkı Hiz. Ömer gibi civardaki evleri satın alıp yıktırmak istedi. Fakat ev sahiplerinden Hiz. Ömer'in görmediği bir tepki ile karşılaştı. Bunun üzerine onlara: “*Yıllar önce Ömer de aynı şeyi*

¹⁶⁴ Buhârî, “*Fadli's-Salâti fî Mescid-i Mekke ve'l Medine*”, 1.

¹⁶⁵ Buhârî, “*Kitâb-ü Fadli's-Salâti fî Mescid-i Mekke ve'l Medine*”, 1.

¹⁶⁶ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvud el-Belâzurî, *Futuhu'l Buldan*, Dâru'l Mektebeti'l Hilâl, Beyrut, 1988, s. 54.

¹⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 394

¹⁶⁸ Zebidî, *Sahih-i Buhârî Tecrid-i Sarih Tercemesi*, VI, s. 49.

yapmıştı, fakat ona ses çıkaramamıştınız. Benim yumuşaklığım sizlere cesaret verdi.” diyerek ev sahiplerini susturdu. Onlardan bir kısmını hapsedtiği de rivayet edilmektedir.¹⁶⁹ Aynı süreç Hz. Osman’dan sonra da devam etti. İbn Zübeyr, benzer gerekçelerden dolayı mescidin civarındaki evleri satın alıp yıktırdı. Yıkılan evler arasında Ezrakî’nin ailesine ait bir ev olduğunu ve bu evin yarısının on bin kûsur dirhem karşılığında satıldığını Ezrakî’nin rivayetlerinden öğreniyoruz. İbn Zübeyr, Mescid-i Harâm’ı Safa ve Benî Mahzum’u izleyen vadiye kadar genişletti. Sa’y yapılan yer ile vadinin sonu, mescidin doğu köşesini oluşturmaktaydı. Şeybe b. Osman’ın evi de Mescid’in sınırları içerisine alınmıştı. Sonra duvarı daha öteye taşıyarak mescidi Dâru’n Nedve’ye kadar genişletti. Toplamda mescidin genişliği Kûfe Mescidi ile aynı boyutlara yani yaklaşık dokuz dönüme ulaştı.¹⁷⁰

Abdûlmelik b. Mervan zamanına kadar İnsanlar, Makam-ı İbrahim’in arkasında bulunan bir tepecik üzerine kurdukları mihrapta namazlarını cemaatle kılabiliyorlardı. Böylelikle isteyen namazını kılıyor isteyen de Beytullah’ı tavaf ediyordu. Halife Abdûlmelik b. Mervan zamanında Mekke valiliğine atanan Halid b. Abdullah el- Kasrî (ö. 126/743), bir Ramazan ayında hali hazırdaki namazgâhın dar gelmeye başlaması nedeniyle imamların Makam-ı İbrahim’de cemaate namaz kıldırmaalarını ve cemaatin de Beytullah’ın etrafında halka şeklinde saf tutmalarını emretti. Bu durum Kâbe etrafında halkalar oluşturarak namaz kılma âdetinin başlangıcı olmuştur.¹⁷¹

Abbasilerin ikinci emiri olan Ebu’l Cafer Mansur dönemine kadar mescidde hiçbir halife tarafından tamir ve tadilat çalışması yapılmadı. Ebu Cafer, gördüğü lüzum üzerine h. 137 yılının muharrem ayında Mekke valisi Ziyad b. Ubeydullah el-Haris’i görevlendirerek, Mescid-i Harâm’ın kuzey istikametine ilavelerde bulundu. Daha önce Ecyad tarafında bulunan duvarları Benî Cuma kapısından Benî Sehm kapısına kadar uzattı. Mescid bütün bu işlemler sonucunda eski halinden iki kat daha geniş bir araziye sahip oldu.¹⁷²

H. 160 yılına gelindiğinde dönemin emiri Mehdi, hacca gittiği sırada Mescid-i Harâm’a bazı ilavelerde bulunmak ister. Bunun için Mekke kadısı Abdurrahman el-

¹⁶⁹ Belâzurî, *Futuhu’l Buldan*, s. 54.

¹⁷⁰ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 396.

¹⁷¹ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 392.

¹⁷² Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 401.

Evkas'ı görevlendirir. Evkas, Mescidin civarında bulunan evlerden bir kısmını satın aldı. Ev sahiplerinden bazıları da bedelsiz olarak evlerini verdiler. Sadaka olarak verilen evlerin parası, Mescid-i Harâm'a gelen geçitlerin genişletilmesi için harcandı. Mescidin civarındaki evler için arşın başına on beş dirhem, geçitlerdeki evler için ise on dirhem takdir edildi. Daha önce İbn Zübeyr'in mescide dâhil ettiği Ezrâkî ailesine ait evin geri kalan kısmı da 10 bin dirheme satın alınarak mescide dâhil edildi. Abdurrahman el-Evkaş, bu şekilde Mescid ve sa'y yeri arasında ne kadar ev varsa hepsini yıktırdı.¹⁷³ Bu işlem Mehdi'nin birinci ilavesi olarak bilinir.¹⁷⁴

Mehdi'nin ilk müdahalesi sonucunda Kâbe, Mescidin ortasında değil kıyısında kalıyordu. Bu durum Mehdi'yi rahatsız ediyordu. Bunun için mimarları çağırıp onlarla istişare etti. Bunun üzerine mimarlar mescidi ölçtüler. Ölçümler sonucunda mimarlar, mescidin hemen yanındaki vadi ve vadiden zaman zaman gelen seller yüzünden maddî imkânların bu isteği yerine getirmeye izin veremeyeceğini söylediler. Buna karşılık Mehdi: *"Gerekirse hazinedeki tüm parayı harcıyıp Kâbe'yi Mescidin tam ortasına alacağım."* dedi. 167. yılında yeniden inşaat işleri başladı. İlk olarak vadi tarafındaki evleri arşınına 25 dinar ödemek sureti ile satın alıp yıktırdı. Bu işlemle mescid genişliği 49 arşından 90 arşına çıkarak neredeyse iki kat büyümüştü. Mehdi-Billâh'ın yapmış olduğu iki müdahale sonrasında mescidin toplam ölçüsü 120.000 arşın oldu¹⁷⁵

Abbasi halifelerinden Mu'tasım-Billah, Velid zamanında ki müdahalelerle mescidin ortasında kalan Daru'n Nedve'yi sütunlar ekleyerek mescide dâhil etti. Abbasilerden Mescid-i Harâm'a son kez müdahale eden Muktedir-Billah oldu. Muktedir-Billah, Bâb-ı İbrahim'i mescide dâhil etmek sureti ile toplam alanı yaklaşık 27.850 m²'ye çıkardı. Bu son genişletme işlemi 1955 yılına kadar mescidin kapasitesini artırmaya gerek bırakmadı.¹⁷⁶

Buraya kadar Hulefâ-i Râşidin, Emevî ve Abbasî'lerin İslam dünyasının en önemli mescidine yönelik genişletme çabalarından bahsetmeye çalıştık. Ancak Osmanlılar tarafından bu mübarek beldeye yapılan katkılarla önceki yapılan katkılar arasında bir mukayese dahi yapmak çok güçtür. Çünkü daha önce yapılan çalışmalarda genelde ya eski malzemeler kullanılmış ya da yenileme faaliyetleri oldukça cüzî

¹⁷³ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 403.

¹⁷⁴ İbn Ziya, *Tarih-u Mekkete'l Müşerrefet-i ve'l Mescidi'l Harâm-i ve'l Medinete's Şerif*, s. 153.

¹⁷⁵ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 409.

¹⁷⁶ Bozkurt, "Mescid-i Harâm", XXIX, s. 274.

kalmıştır. Ayrıca bu tarihe kadar çeşitli devlet adamlarının harem ile ilgili tasarrufları daha ziyade tezyin ve mimarî maksadıyla idi. Osmanlı döneminde ise Mescid-i Harâm'a yönelik çok köklü ve kapsayıcı inşa faaliyetlerine imza atılmıştır. Özellikle II. Selim ve III. Murat zamanında yapılan mimarî çalışmalarla Mescid-i Haram uzun yıllar farklı dokunuşlara ihtiyaç duymamıştır.¹⁷⁷

Osmanlı'nın yaptığı harcama ve emeklerin büyüklüğü, orayı gören herkesin kabulü olmuştur. Bu zamana kadar ki sultanlardan hiçbirine özellikle II. Selim ve III. Murad'a nasip olan bu şeref nasip olmamıştır. Bunun için bazı görüşlere göre Mescid-i Harâm'ın asıl bânisi II. Selim'dir.¹⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı yıkılıp Haremeyn'in idaresi Suud ailesine geçtiğinde bir takım düzenlemeler yapıldı ve zemzem sebilleri birkaç kez düzenlendi. 1955 yılına gelindiğinde Safâ ve Merve arasındaki sây alanının Harem-i Şerif'e dâhil edildiği genişletme çalışmalarında yapı, üç katlı olarak tasarlanmış ve minareler dışında Osmanlı'nın inşa ettiği yapı genel olarak korunmuştur. 1976 yılında biten çalışmalar sonucunda mescidin 29.127 m² olan toplam genişliği 160.168 m²'ye yükselmiştir. Ayrıca 1988 yılında dönemin Suud Kral'ı Fehd b. Abdulaziz tarafından 1993'te biten çalışmalarla yaklaşık 800.000 bin kişinin aynı anda namaz kılabileceği dış avlu dâhil 366.168 m²'lik bir genişliğe ulaştırılmıştır.¹⁷⁹ Son olarak Suud hükümeti tarafından 2013 yılında başlayan Mescid-i Harâm'da genişletme çalışmaları 2018 yılı itibarı ile hâlen devam etmektedir.¹⁸⁰

Sonuçta; Mescid-i Harâm'da hüküm süren bütün sultanların buraya azamî bir şekilde onarım, yenileme ve tezyin gibi hizmetleri olduğunu müşehade ettik. Kaynaklarda oldukça geniş yer alan bu faaliyetlerden konumuz itibarı ile yalnızca mescidin genişletilmesine dair bilgilere yer verilmiş ve Mescid-i Harâm'ın günümüze kadar en az 12 kez etrafında evlerin satın alınması yöntemi ile genişletildiği tespit edilmiştir.

¹⁷⁷ Eraslan, "Osmanlıların Haremeyn-i Şerifeyn Hizmetleri", s. 216.

¹⁷⁸ Eraslan, "Osmanlıların Haremeyn-i Şerifeyn Hizmetleri", s. 218.

¹⁷⁹ Bozkurt, "Mescid-i Harâm", XXIX, s. 275.

¹⁸⁰ Mukadder Arif Yüksel, "Siyer, Hadis Ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı Ve Menâsiki", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Çorum, 2017, s. 168.

7. SEVÂİB

Sözlükte "سَيِّبٌ" kelimesi, terk edilen, serbest bırakılan bağışlanan, başıboş kalan, suyun aktığı yer anlamlarına gelmektedir.¹⁸¹ Türevi "سَائِبَةٌ" kelimesi ise merada serbest bırakılan, kendisinden ne su ne de yem esirgenen deve, velayeti kendisini azat edende kalmak koşulu ile malını istediği gibi tasarruf eden köle anlamlarına gelmektedir.¹⁸² Kur'an-ı Kerim'de Mâide Sûresi'nde olmak üzere bir yerde geçmektedir.

"مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَا كَيْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ"

*"Allah, ne "Bahîre", ne "Sâibe", ne "Vasîle", ne de "Hâm" diye bir şey meşru kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah'a karşı yalan uyduruyorlar. Zaten çoklarının akli da ermez."*¹⁸³

Âyet-i kerimede İslam öncesi Arap toplumunda yaygın olan, yeterli şartlar olgunlaştığında geleneklere göre belirlenmiş özelliklere sahip bazı hayvanların salıverilmesi âdetinin insanlar tarafından ihdas edildiği ve bu inanışların Allah'ın emriymiş gibi cahil Mekke halkına pazarlanmaya çalışıldığı vurgulanmaktadır. Allah, mezkûr ayet ile İslam Dini'nin yalnızca kendisine has olduğunu vurgularken, dünya ve ahiret saadetine ulaşmada, gönderilen vahiyden başka bir temayüle ihtiyaç olmadığının da altını çizmiştir. Hadis külliyyatımızda cahiliye dönemi Arabistanı'nın bu din dışı uygulamasını ilk olarak Huzâa kabilesinden Amr b. Luhay'ın ihdas ettiğini görüyoruz.¹⁸⁴ Amr'a nispet edilen bu bidatle ilgili ayrıntıya, hâdislerde şu şekilde yer verilmektedir:

Zuhrî'den rivayetle: *"Bahîra, sütü şeytan ve putlara adandığı için insanlara yasak olan yani haram kılınan deve dir. O devenin sütünü artık kimse içemez ve*

¹⁸¹ İbn Manzur, *Lisânü'l Arab*, I, s. 478.

¹⁸² İsfahânî, *Müfredât*, 521.

¹⁸³ Mâide, 5/103.

¹⁸⁴ Amr ibn Luhayy, yukarıda zikredilen bidatlerin dışında zamanın tevhit inancına ilk darbeyi vurarak Arabistan dışından yaptığı geziler esnasında görmüş olduğu İsmine put adı verilen taştan ilahları Mekke'ye getirmiş; bu putlardan yağmur, zafer, kısmet gibi dileklerde bulunmayı Mekke halkına aşılamıştır. Mekke'nin en önemli putu olarak bilinen Hubel'i Kâbe'ye diken kişidir. Vasîle, Hâni adaklarını ilk icat eden kişi de Amr b. Luhay'dır. Bkz, Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Luhay", *DİA*, C. III, TDV Yay., Ankara, 1991, s. 88.

*sağamazdı. Sâibe ise Cahiliye Araplarının tümüyle salıverdiği deveye denir. Artık ona ne bir yük yüklenir ne de o deve sağılır.”*¹⁸⁵

Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber, bu âdeti ilk çıkaran kişiye işaret etmektedir: *"Ben cehennemde Huzâali Amr ibn Âmir ibn Luhayy'i kendi bağırsaklarını ateş içinde sürükler hâlde gördüm. Çünkü o develeri putlar için salma adağı yapanların ilki idi."* buyurdu.¹⁸⁶

Bu kelimenin yukarıda zikrettiğimiz ayet ve hadislerde kazandığı anlamın yanı sıra özellikle hadis kitaplarının Mekke evleri ile ilgili bâblarında farklı bir manada kullanıldığını da görmekteyiz: *"Mekke evlerine ancak sevâib denile geldiği halde Resûlullah (S.a.v.), Ebu Bekir ve Ömer (Radiyallâhü anhümâ) vefat ettiler. Kim (meskene) muhtaç ise (Mekke evlerinde) oturur ve kim muhtaç değil ise ihtiyacı olana bırakır."*¹⁸⁷

Kütüb-ü Sitte içerisinde yalnızca İbn Mâce'nin rivayet ettiği bu hadiste geçen "Sevâib" kelimesi, Sâibe'nin çoğuludur. Burada kullanıldığı anlam, harem bölgesinde bulunan ve bir dönem şahıslara nispet edilen evlerin Mekke fethedildikten sonra sahipleri tarafından bağışlandığı için hali hazırda içinde oturanların özel mülkü olmayıp ihtiyaç sahiplerinin yararına Allah için terkedilmiş meskenler ve binalar demektir.¹⁸⁸

Allah, ilk inen vahiylerle birlikte müminlerin birbirlerini koruyup gözetmesi, toplum içerisinde yaşayan dul, yetim ve acizlerin ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda sosyal yardımlaşmayı kaim edecek toplumsal birlikteliğe atıfta bulunan konulara dikkat çekmiştir.¹⁸⁹ Diğer taraftan İslam Peygamberi de bu hususun önemini pek çok hadisle yinelemiştir.¹⁹⁰ Bu ayet ve hadisler toplamında İslam dini, Hz. Peygamber döneminden itibaren zekât, sadaka, fitre, kefare, fidyeye kurban, nafaka, karz¹⁹¹, karz-ı hasen¹⁹² gibi ibadetler ve hukukî yaptırımlar ile hayatın güçlüklerine karşı

¹⁸⁵ Buhârî, "Menâkıb", 12.

¹⁸⁶ Müslim, "Küsf", 904,

¹⁸⁷ İbn Mâce, "Menasik", 102.

¹⁸⁸ İbn Mâce Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, C. VIII, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2012, s. 426-427.

¹⁸⁹ Mâide, 5/2; Tevbe, 9/60; Bakara, 2/205; Nisa, 4/36; Kasas, 28/77; Mâûn, 107/7.

¹⁹⁰ Buhârî, "Cuma", 11; "Cenaiz" 32, 37; "Nikâh" 45.

¹⁹¹ Faizsiz borç verme.

¹⁹² Borçluyu ödeme konusunda rahatlatma.

Müslümanların birbirlerine destek olmalarını sağlayarak mutluluğun toplum genelinde eşit bir şekilde dağılmasını kendisine ilke edinmiştir. İslam devleti kurulduktan sonra da dinin emrettiği iyiliği yayma hareketini, daha sistematik hale getirmek üzere Beytülmal, Âkile¹⁹³, Kasâme¹⁹⁴, vakıflar ve sandıklar kurularak günümüz sosyal yardımlaşma sistemlerinin temelleri atılmıştır. Bu bağlamda Mekke evlerinin sevâib olması özelliğinin de, İslam'ın sosyal devlet tesis etme düşüncesinin tarihteki ilk donelerinden olması muhtemel görünmektedir.

İbn Mâce'nin yukarıda zikrettiğimiz rivayetinde geçen "سَوَائِب" kelimesi Hac sûresi 25. âyette geçen "سَوَاءَ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ" pasajıyla paralellik göstermektedir. Nitekim İbn Abbas, ayetteki bu ifadenin Mekke evlerini kullanmada meskûn ile uzaktan gelen kişilerin eşit olduğuna hamletmekte iken, Katade ve Said b. Cübeyr ise bu âyetle istidlal etmek üzere Mekke evlerinin kira ücretinin haram olduğunu ifa etmektedirler.¹⁹⁵

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءَ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ"

“Kâfirler ile Allah'ın yolundan ve içinde, yerli, misafir bütün insanları eşit kıldığımız Mescid-i Haram'dan alıkoyanlar (azabı hak etmişlerdir.) Kim de orada zulmederek haktan sapmak isterse, biz ona elem dolu bir azaptan tattıracağız.”¹⁹⁶

¹⁹³ Kasıtsız adam öldürmelerde ortaya çıkacak mali yükü ödemek üzere bir araya gelen topluluk. Bkz. Hamza Aktan, “Âkile” *DİA*, C. II, TDV Yay., Ankara, s. 249.

¹⁹⁴ Faili meçhul cinayetlerde ortaya çıkan mali yükün hayır sahipleri veya akrabalar tarafından üstlenilmesi.

¹⁹⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan Fahreddin er-Râzî, et-*Tefsirü'l Kebir*, C. XXIII, Dâru'l İhya-i Turâsî'l Arabî, Beyrut, 1999, s. 217.

¹⁹⁶ Hac, 22/25.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNE GÖRE MEKKE EVLERİ

2.1. MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALANMASININ İLE İLGİLİ RİVAYETLER VE BUNLARIN KAYNAK DEĞERİ

Bu kısımda Mekke evlerinin satışı ve kiralınmasına dair izin verilen yahut yasaklanan rivayetlere yer verilecektir. Rivayetlerin öncelikle orijinal metinlerine hemen ardından da Türkçe karşılıklarına yer verilecektir. Rivayetlerin Türkçe meallerinde isnad zincirine bütünü ile yer vermeyip sadece zincirin başındaki isimle yetinilecektir. Gereksiz uzatmalarda bulunmamak için aynı rivayetin başka vecihlerine dipnotla atıfta bulunulacaktır. Rivayetler verildikten sonra hadis kriterleri açısından değerlendirilmeleri ise bir sonraki başlığa bırakılacaktır. Çeşitli kaynaklardan bir araya getirilen rivayetleri evlerin satışı ve kiralınmasına izin veren ve yasaklayan rivayetler olarak iki başlık altında ele alınacaktır.

2. 1. 1. Mekke Evlerinin Satışı, Kiralanması ve Mirası Reddedilen Rivayetler

1. Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ يُونُسَ، عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعِيدٍ بْنِ أَبِي حُسَيْنٍ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ نَضْلَةَ، قَالَ: «تُوفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَبُو بَكْرٍ، وَعُمَرُ، وَمَا تُدْعَى رِبَاغَ مَكَّةَ، إِلَّا السَّوَائِبُ، مَنْ اخْتَأَجَ سَكَنَ، وَمَنْ اسْتَغْنَى أَسْكَنَ»

Alkame bin Nadla (R.a)'den şöyle rivayet edilmiştir: “Mekke evlerine ancak sevâib (yâni oturanların mülkü olmayıp ihtiyaç sahiblerine terkedilmiş olarak) denile geldiği halde Resûlullah (s.a), Ebu Bekir ve Ömer(r.a) vefat ettiler. Kim meskene muhtaç ise oturur ve kim muhtaç değil ise ihtiyacı olana bırakır.”¹

¹ İbn Mâce, “Menâsik”, 102.

İlk hadisimiz Alkâme b. Nadle rivayeti olarak bilinmektedir.² Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının yasak olduğunu ifade eden rivayetler içerisinde Kütüb-ü sitte müelliflerinin tahriç ettiği iki hadisten biri olmak üzere Sünen-i İbn Mâce'nin “*Mekke Evlerinin Ücreti*” bâb başlığı altında yer almaktadır. Kelimesi kelimesine olmak koşulu ile İbn Mâce'nin (ö.273/886) dışında “*Zorla Toprak Fethi*” bâb başlığı altında İbni Zencevî'nin (ö.251/865) Emvâl-ü İbn Zenceviyye'sinde³ tahrir edilmiştir. İbn Mâce'nin rivayetinde yer alan isnad zinciri İbn Ebî Şeybe (ö.235/849)'nin Musannef'inde aynen yer almaktadır.⁴ Bunun yanı sıra Taberânî'nin (ö.360/970) el-Kebir'inde⁵, Dârekutnî'nin (ö.385/995) es-Sünen'inde⁶ de aynı isnad zinciri ile rivayet edilmektedir. İbn Kânî'nin (ö.351/962) Mu'cemu's-Sahabeti'sinde⁷ ve Ebu Nuaym'ın (ö.430/1038) Ma'rifetü's-Sahabe'sinde⁸ ise Müsedded kanalıyla yer almaktadır. Fâkihî (ö.272/885)⁹ ve Ezrâkî'nin (ö.250/864) Ahbâru Mekke'sinde¹⁰, Tâhavî'nin (ö.321/933) Şerh-u Meâni'l Âsâr'ında¹¹ ve Dârekutnî'nin (ö.385/995) Süneni'nde¹² İbn Mâce'nin rivayetinden farklı olarak İsa b. Yunus yerine Yahya b. Süleym kanalı ile rivayet olunmuştur. Beyhâkî (ö.458/1065), Ebu'l Cevvab rivayeti ile yalnız kalmıştır.¹³ Son olarak Dârekutnî,

مُحَمَّدُ بْنُ مَخْلَدٍ ← نَا زَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ ← نَا مُعَاوِيَةُ بْنُ هِشَامٍ ← نَا سُفْيَانُ ← عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعِيدٍ ← عَنْ عُثْمَانَ
بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ ← عَنْ نَافِعِ بْنِ حُبَيْرٍ بْنِ مُطْعِمٍ ← عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ نَضْلَةَ الْكِنَانِيِّ

isnad zincirini zikrederek rivayeti üçüncü kez tahriç etmiştir.¹⁴

İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448), Alkame b. Nadle'ye nispet edilen bu rivayet hakkında, Buhârî'nin (ö.256/869), Hac suresi 25. âyetten esinlenerek “*Mekke*

² Taberânî, *Mu'cemi'l Kebir*, 18: 8 (7).

³ İbn Zenceviye, *Emvalü'l Zenceviyye*, 1: 204 (244).

⁴ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 331 (14693).

⁵ Taberânî, *Mu'cemi'l Kebir*, 18: 8 (7).

⁶ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 14 (3019).

⁷ İbn Kânî, *Mu'cemu's Sahâbe*, 2: 287 (819).

⁸ Ebi Nuaym, *Marifetü's-Sahabe*, 4: 2180 (5466).

⁹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3: 214 (2047).

¹⁰ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 2: 163.

¹¹ Tâhavî, *Şerh-ul Meâni'l Âsar*, 4: 49 (5666).

¹² Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 14 (3019).

¹³ Beyhakî, *Sünen-i Beyhâkî*, 6: 58 (11186).

¹⁴ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 15 (3021).

evlerinin satışı, kiralanması, mirası ve bütün insanların orada eşit olduğu” bâb başlığını kullanmış olmasını bu hadisin dolaylı olarak Buhârî tarafından zayıf addedildiğine yorumlamıştır. Ayrıca İbn Hacer, İbn Mâce’nin bu rivayetinin isnadında kopukluk ve irsal olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁵ Misbahu’z Zücade’de bu rivayetin Sünen-i İbni Mâce dışında diğer Kütüb-ü Sitte eserlerinde bulunmadığı ancak, Müslim’in şartlarını taşıdığı ifade edilirken,¹⁶ Demirî (ö.808/1405) tarafından ise Alkame b. Nadle’nin sahabe olmadığı vurgulanmıştır. Bu yönüyle Hâkim’in (ö.405/1014) Müstedrek’inde yer almış olması onu sahih kılmaz denilmektedir. Sündî’ye (ö.1138/1725) göre ise bu şekilde rivayet edilmesi durumunda hüccet olarak kullanılabilmesi mümkündür.¹⁷ Şeyh Elbânî (ö.1420/1999), İbn Mâce’nin zayıflarını topladığı eserinde bu rivayete de yer vermiştir.¹⁸ Yahya b. Main (ö.233/847) de Alkame b. Nadle’nin sahabe olmadığı görüşündedir.¹⁹ İbn Ebi Hâtim (ö.327/938) ise, Alkame b. Nadle hakkında babasına sorulduğunu, babasının ise bilmiyorum dediğini söylemiştir. Buna karşın rivayeti “Mürseller” isimli eserinde tahric etmiştir.²⁰ Beyhâkî (ö.458/1065) ise bu rivayetin muttasıl olmadığını zikretmiştir.²¹ İbn Hibban (ö.354/965), Sika isimli eserinde Alkame b. Nadle’yi sahabe olarak zikretmektedir.²² İbn Ebi Nuaym (ö.430/1038), onun doğru bir kimse olduğunu, Firyâbî’nin (ö.301/913) onunla çelişmediğini ifade etmiştir.²³ İbn Mende (ö.395/1004), onun tabiinden olduğunu söylemiştir.²⁴ Zehebî (ö.748/1347), Osman b. Ebî Süleyman’dan başka kimsenin ondan rivayet etmediğini bildirmiştir.²⁵ Ebu’l Kasım Begavî (ö.317/929), onun sahabe mi tabiin mi olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. İbn Berkî, Askerî

¹⁵ Askalânî, *Fethu’l Bârî*, III, s. 450.

¹⁶ Ahmed b. Ebu Bekir el-Busîrî, *Misbâhu’z Zücade*, C. III, Dâru’l Arabiyyeti, Beyrut, 1983, s. 216.

¹⁷ Ebu’l Feda İsmâil b. Ömer b. Kesir, *Câmiu’l Mesanid-i ve’s Sünen*, C.VI, Dâru Hadr li’t Tabâati ve’n Neşri li’t Tevzi’, Beyrut, 1998, s. 284.

¹⁸ Muhammed b. Muhammed. B. Süleyman er-Rudanî, *Cem’ul Fevâid min Câmiu’l Usul*, C. II, Mektebet-ü İbn Kesir, Beyrut, 1998.

¹⁹ Ebu Zekeriyâ Yahya b. Maîn, *Min Kelam-i Ebu Zekeriyâ*, Dâru’l Me’mun-i li’t Turas, Şam, t.y., s. 99.

²⁰ Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed ibn Ebî Hâtim, *el-Murâsil*, Müessesetü’r Risale, Beyrut, 1397, s. 150.

²¹ Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed ibn Ebî Hâtim, *el-İlel*, C. III, Metâbiu’l Hamîdî, y.y.y., 2006, s. 289.

²² Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Hibban, *es-Sîkât*, C. III, Vizerâtü’l Meârif li’l Hükûmeti’l Âliyeti’l Hindiyye, y.y.y., 1973, s. 315.

²³ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Ma’rifetü’s Sahabe*, C. III, Dâru’l Vatan li’n Neşr, Riyad, 1998, s. 1793.

²⁴ Ebu’l Hasan Ali b. Ebu’l Kerim ibn Esir, C. III, *Usdû’l Gâbe*, Dâru’l Fikr, Beyrut, 1994, s. 585.

²⁵ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebî, C. II, *el-Mağna fi’d Dûefâ*, Mektebetü’ş Şamile, y.y.y., t.y., s. 441.

(ö.395/1004), Ebu Nuaym (ö.430/1038) ise onun sahabe olduğunu söylemişlerdir.²⁶ İbn Hacer (ö.852/1448) ise sahabe sözünün yanlış olduğunu ancak Alkame b. Nadle'nin tabiinin küçükleri arasında makbul olduğunu iddia etmektedir.²⁷ Ebu Abdullah Âlaeddin ise, İbn Abdülber'in (ö.463/1070) ve Ebu Mansur el-Barudî'nin onun için sahabe dediğine yer vermiş ve onların hata ettiğini söylemiştir.²⁸ Çağdaş Hadis âlimlerinden Şuayb Arnavut, Sünen-i ibni Mâce'ye yazmış olduğu şerhte Alkame b. Nadle'nin sahabe olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığını, onun tabiinden, hadisnin de mürsel olduğunu ifade etmektedir. Ravinin halinin net bir şekilde bilinmemesi gerekçesi ile ilgili hadisi zayıf olarak nitelemiştir.²⁹

2. Hadis:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ، عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ، عَنْ أُمِّهِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا نَبِيَّ لَكَ بِمَنْى بَيْتًا أَوْ بِنَاءً يُظِلُّكَ مِنَ الشَّمْسِ؟، فَقَالَ: «لَا، إِنَّمَا هُوَ مُنَاجُ مَنْ سَبَقَ إِلَيْهِ»

Hz. Âişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “ Ben, “Ey Allahın Rasûlü Mina'da senin için güneşten gölgeleNebileceğin bir göz oda yahut bir bina yapsak ya.” dedim. O, “Hayır, Orası önce gelene aittir.” buyurdu.³⁰

Mekke evlerinin çeşitli tasarruflarının yasak olduğunu savunan fikhî görüşlerin yukarıda 1. hadis olarak zikrettiğimiz Alkame b. Nadle rivayetinden sonra en meşhur delili olan rivayet, Ebi Dâvud (ö.275/888) tarafından “*Mekke Yasakları*” bâbı içerisinde tahrîc edilmiştir. Bu hadis aynı zamanda Kütüb-ü Sitte içerisinde yer alan konuya ilişkin ikinci ve son rivayettir. Ebi Dâvud'un dışında İbn Mâce (ö.273/886) aynı hadise eserinde “*Mina'da konaklamak*” bâb başlığı ile iki kez yer vermiştir.³¹ Bu

²⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl el-Askalânî, *Tehzibu't Tehzib*, C. VII, Matbûatu't Dairati'l Mearifi'n Nizamî, Hindistan, 1908, s. 279.

²⁷ Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf El-Mizzi, *Tehzibu'l Kemâl fî Esmâ'ir Rical*, C. XX, Müessesetü'r Risale, Beyrut,1980, s. 311.

²⁸ Alaaddin Moğoltay Bin Kalic El Bekcerî, *İkmal-ü Tehzibi'l Kemâl*, C. IX, Fârûku'l Hadîset-i lit'Tabâa, 2001, s. 273.

²⁹ Şuayb Arnavut, *Sünen-i ibn Mâce*, C. IV, Dâru'l Risaleti'l Âlemiyye, 2009, s. 288.

³⁰ Ebi Dâvud, “Menâsik”, 90.

³¹ İbn Mâce, “Menasik”, 52.

iki rivayetin metninde bir farklılık bulunmazken, isnad zincirinin tabîinden sonraki nesillerinde değişik isimler yer almaktadır. Kütüb-ü Sitte'nin dışında ise bu rivayete yer veren Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)³², Tahavî (ö.321/933)³³, Ebu Ya'la (ö.307/919)³⁴ gibi müellifler eserlerinde yer vermektedir. Ahmed b. Hanbel, Müsned'inde “*Sıddık'ın Kızı Âişe'nin Müsnedi*” bâb başlığı ile iki kez, diğerleri ise birer kez zikretmiştir.

Nesâî, bu hadis için “*Hasendir*” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ancak ne var ki onun dışında bu hadis için makbul yorum yapan pek kimse olmamıştır. Zira İsnadında yer alan İbrahim b. Muhacir'in zayıflığı ile ilgili ilk ve orta dönem hadisçiler nazarında neredeyse bir ittifak bulunmaktadır.³⁵ Çağdaş muhaddislerden Şuayb Arnavut³⁶ ve Nasiruddin Elbânî³⁷ de onu zayıf bulanlardır. Ravi İbrahim b. Muhacir için ayrıntılı değerlendirmeye daha sonra yer verilecektir.

3. Hadis:

حدثنا الحسين بن سعيد بن الحسن بن يوسف المروزي، قال: وجدت في كتاب جدي، نا محمد بن الحسن، نا أبو حنيفة، عن عبيد الله بن أبي يزيد، كذا قال: عن أبي نجیح، عن ابن عمرو، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «إن الله حرم مكة، فحرام بيع رباعها، وأكل ثمنها»، وقال: «من أكل من أجر بيوت مكة شيئاً فإمّا يأكل ناراً». كذا رواه أبو حنيفة مرفوعاً، وهم أيضاً في قوله: عبيد الله بن أبي يزيد، وإنما هو ابن أبي زياد القداح والصحيح أنه موقوف

Ubeydullah b. Yezid'den rivayetle: “*Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: Allah, Mekke'yi haram kılmıştır. Onun evlerini satmak ve ürününü yemek haramdır. Kim Mekke evlerinin ücretinden bir şey yerse o ancak ateş yemiş olur.*”³⁸

Dârekutnî (ö.385/995), Kitâbu'l Buyû isimli bâbda yer verdiği bu rivayetin ilk bölümünde yalnız kalmıştır. Bu vechile başka bir eserde yer almamaktadır. Özellikle

³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42: 349 (25541), (25718).

³³ Tahavî, *Şerh-u Meâni'l Âsâr*, 4: 50 (5671).

³⁴ Ebi Ya'la, *Müsned*, 8: 16 (4519).

³⁵ Ebu Zekerîya Muhyiddin Yahya b. Şerif en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l Mühhezzebe*, C. IX, Dâru'l Fikr, y.y.y., t.y., s. 250.

³⁶ Arnavut, *Sünen-i İbn Mâce*, II, s. 243.

³⁷ Muhammed Nasiruddin Elbânî, *Dâifu Süneni't Tirmizî*, el-Mektebetü'l İslamî, Beyrut, 1991, s. 104.

³⁸ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 12 (3015).

“Ürününü yemek haramdır.” ifadesi Mekke evleri ile ilgili rivayetlerin hiçbirinde bulunmamaktadır. Ebu Hanife (ö. 180/796) bu rivayeti merfu’ olarak zikretmiştir. Aynı zamanda İbn Necih, Amr b. As’tan rivayet ederek tabiîn dönemine iki farklı tarikten gelmiştir. Hadisin ikinci kısmı ise Abdullah b. Amr rivayeti ile Dârekutnî’nin (ö.385/995) başka bir rivayetinde müstakil bir şekilde yer almakta olup Ezrâkî’nin (ö.250/864) ve Fâkihî’nin (ö.272/885) Ahbâru Mekke’lerinde de ayrı ayrı zikredilmektedir.³⁹

İmam Dârekutnî (ö.385/995), bu hadisi rivayet eden Ubeydullah b. Yezid’in, Ubeydullah b. Ebi Ziyad el-Kaddah olduğunu eklemiştir. İmam Dârekutnî, Ubeydullah b. Ebî Yezid’den olmak üzere farklı tariklerle rivayet etmiştir. Aynı rivayeti Ebu Hanife’den merfu’, Ubeydullah b. Ebi Yezid’den mevkuf olarak tahriç etmiştir. Beyhâkî (ö.458/1065), İbn Ebî Ziyad el-Kaddah’tan gelen rivayetlerin mevkuf olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Ebu Dâvud, bir görüşünde onu sikalara muhalif olmadığına hasen kabul ettiğini,⁴¹ diğer bir görüşünde ise onu hadiste zayıf bulunduğunu ifade etmiştir.⁴² Ayrıca bazen mevkuf bazen de merfu’ rivayetlerde bulunarak ıstırapta bulunduğunu ifade etmektedir.⁴³ Bir başka eserde ise Ebu Dâvud’un onun için “Rivayetleri Münkerdir.” dediği zikredilmektedir.⁴⁴ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ise onun bir zararının olmadığını belirtmiştir.⁴⁵ Said b. Yahya el-Kattan, onun için “O vasattı, ondan bir şey olmaz. O, Osman b. Esved gibi değildir. Muhammed b. Amr bile bana ondan daha sevimlidir, onun künyesi Husayn’dır ve ona bu künyeyi, Muhammed b. Bekr el-Bursanî vermiştir.” demektedir.⁴⁶ Buhârî (ö.256/869), onun Eba Tufeyl ve Kasım’dan hadis dinlediğini, Sevrî’nin (ö.161/777) ve Vekî’nin (ö.197/812) ondan rivayette bulunduğuna değinmiştir.⁴⁷ Ebu’l Hasan el-

³⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 163. Ayrıca Ebu Abdullah Muhammed b. İshak el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, C. III, *Dâru’l Hadr*, Beyrut, 216.

⁴⁰ Beyhâkî, *Marifetü’s Sünen-i ve’l Âsar*, 8: 214 (11687).

⁴¹ Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin el-Elbânî, *Sahih-i Ebi Dâvud el-Ümm*, I, Müessesetü’l Gurâs-i li’n Neşr, Kuveyt, 2002, s.184.

⁴² Elbânî, *Sahih-i Ebi Dâvud el-Ümm*, V, s. 234.

⁴³ Elbânî, *Sahih-i Ebi Dâvud el-Ümm*, II, s. 170.

⁴⁴ Ebu Zeraati’r Râzî, *ed-Duefa li Ebi Zerati’r Razî*, C. II, İmâdetü’l Bahsi’l İlmî bi’l Câmiati’l İslam, Medine, 1982, s. 634.

⁴⁵ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-İlel-ü ve’l Marifetü’r Rical*, C. II, *Dâru’l Hânî*, Riyad, 1422, s. 45.

⁴⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Târîhu’l Kebir*, C. V, Dâiretü’l Meârifî’l Osmaniyye, Haydarâbad, t.y., s. 382.

⁴⁷ Buhârî, *Târîhu’l Kebir*, V, s. 382.

‘Iclî (ö.261/874), onun bir sika olduğuna kanaat getirmiştir.⁴⁸ Nesâî (ö.303/915) ise onun pek güçlü olmadığını söylemiştir.⁴⁹ Ebu Ahmed el-Cürcanî (ö.365/975), Yahya b. Main’in İbn Ebî Ziyad el-Kaddah için “*sikadır.*” dediğini rivayet etmiştir.⁵⁰ Yine aynı eserde Muhammed b. Abbas’ın “*Kuvvetli değil*” dediğine yer verilmiştir.⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) ise Mücahid, Şehr b. Huşib, Abdullah b. Ubeyd b. Amir, Said b. Cübeyr, Ebu Zübeyr, Sevri, İsa b. Yunus, Ebu Hanife, Yahya b. Kattan, Haribi ve diğerlerinin ondan rivayette bulunduklarını zikretmiştir. Yine Nesâî’nin (ö.303/915) bir rivayette “*Onda beis yoktur.*” dediğini bildirmiş, Hâkim’in (ö.405/1014) ise Müstedrek’te ondan sika diye bahsettiğine yer vermiştir.⁵² Şeyh Elbânî (ö.1420/1999), el-Kaddah’ın 5. seviyeden zayıf bir ravi olduğunu söyler. Çünkü onun bazen Merfu’ bazen de mevkuf rivayetlerde bulunduğunu iddia eder.⁵³ Ebu’l Kasım Cürcanî (ö.427/1035)⁵⁴ aynı hadis için farklı bir isnad zinciri rivayet etmiştir:⁵⁵

حَدَّثَنَا أَبُو سَهْلٍ هَارُونُ بْنُ عَلِيٍّ الْأَمَلِيُّ الْفَقِيهُ بِجُرْجَانَ — مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ السَّرَّاجِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ النَّجَّارُ — أَبُو مُحَمَّدَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْوَلِيدِ الْجُرْجَانِيُّ — عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى الْعَبْسِيُّ — النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ — عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي زَيْدٍ الْمَكِّيَّ — أَبِي نَجِيحٍ — عَبْدِ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Görüldüğü üzere Dârekutnî’nin (ö.385/995) Ebu Hanife’den (ö.180/796) rivayet ettiği hadisi Cürcanî (ö.427/1035), Numan b. Sabit olarak rivayet etmiştir.

4. Hadis:

أَبُو بَكْرِ قَالَ: حَدَّثَنَا شَرِيكٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُهَاجِرِ، عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: «بُيُوتٌ مَكَّةَ لَا تَحِلُّ إِجَارَتُهَا

⁴⁸ Ebu’l Hasen Ahmed b. Abdullah el-Îclî, *Tarihü’s Sikât*, Dâru’l Bâz, y.y.y., 1984, s. 316.

⁴⁹ Nesâî, *ed-Düefâ ve’l Metrukûne li’n Nesâî*, Dâru’l Va’y, Halep, 1396, s.66.

⁵⁰ Ebu Ahmed b. Adiy el-Cürcanî, *el-Kâmil-ü fi Düefâi’r Rical*, C. V, Kütübü’l İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 528.

⁵¹ İbn Adiy el-Cürcanî, *el-Kâmil-ü fi Düefâi’r Rical*, V, s. 528.

⁵² Askalânî, *Tehzibü’t Tehzib*, VII, s. 14.

⁵³ Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin el-Elbânî, *es-Silsiletü’l Ehadisi’l Daîf*, C. V, Dâru’l Meârif, Riyad, Suûdî Arabistan, 1992, s. 208.

⁵⁴ 27)

⁵⁵ Ebu’l Kasım Hamza b. Yusuf Cürcanî, *Tarih-u Cürcanî*, Âlemü’l Kütüb, Beyrut, 1987, s. 254.

"İbrahim b. Muhacir'den rivayet edildiğine göre Mücâhid, "*Mekke evlerinin kiralanması helal olmaz.*" dedi.⁵⁶

İbn Şeybe'nin (ö.235/849) "*Mekke Evlerinin satışının kerih görülmesi*" bâbı ile naklettiği bu hadisin aynı isnad ile farklı bir hadis olarak şu şekilde rivayet edildiğini de görmekteyiz:

أَبُو بَكْرِ قَالَ: حَدَّثَنَا شَرِيكٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: «لَا يَحِلُّ بَيْعُ رِبَاعِهَا»

"İbrahim b. Muhacir'den rivayet edildiğine göre Mücâhid, "*Mekke evlerinin satışı helal olmaz.*" dedi.⁵⁷

İbn Ebi Şeybe (ö.235/849), yukarıdaki rivayet metnini farklı bir isnad zinciri ile başka bir hadis olarak tekrar rivayet etmiştir.⁵⁸ İbn Ebi Şeybe, bu konuyu Musannef'inde oldukça geniş bir şekilde ele almıştır. Mekke evleri ile ilgili, yasaklayan, izin veren ve diğer haberler olmak üzere üç konu başlığı altında incelemiş olup, tekrarları ile birlikte toplam on beş rivayete yer vermiştir.

Hadis münekkidleri, hadisin birinci ravisi olan İbrahim b. Muhacir'e yönelik çok sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Meşhur muhaddis Yahya b. Said el-Kattan⁵⁹ ve İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)⁶⁰ onun zayıf olduğunu söylemiştir. Abdurrahman, babasının İbrahim b. Muhacir hakkında Hüseyin b. Abdurrahman ve Ata b. Saib ayarında biri olduğunu, hadislerinin yazılabileceğini fakat bu hadislerle hükmedilemeyeceğini, çünkü onların hıfzetmeden hadis rivayet eden, çokça yanılan ve ıstıraba düşen bir topluluk olduğunu ifade eder.⁶¹ Zehebî (ö.748/1347), başka bir hadis için "*Eğer İbrahim b. Muhacir olmasaydı, bu hadis Müslim'in şartlarına göre sahihtir.*" diyerek onun zayıflığına işaret etmektedir.⁶² Cürçânî'den (ö.365/975) gelen bir diğer yorumda ise, "*Bazı şeyleri birbirine katar ama bana göre İbrahim el-*

⁵⁶ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 329 (14680).

⁵⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14691).

⁵⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 331 (14692).

⁵⁹ İbn Adiy el-Cürçânî, *el-Kâmil-u Duefâi'r Rical*, I, s. 349.

⁶⁰ İbn Adiy el-Cürçânî, *el-Kâmil-u Duefâi'r Rical*, I, s. 349.

⁶¹ İbn Ebi Hatim, *el-İlâel*, II, s.133.

⁶² Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin el-Elbânî, *İrvâu'l Ğalil*, C. V. Mektebetü'l İslamî, Beyrut, 1985, s. 47.

Hicri'den daha ehvendir." denmektedir.⁶³ Aynı şekilde Yahya b. Main (ö.233/847), Semmak'ın kendisine İbrahim b. Muhacir'den daha sevimli geldiğini söylemektedir.⁶⁴ Meşhur muhaddis ibni'l Kayserânî (ö.507/1113), "*O ve oğlu her ikisi de zayıftır.*" demektedir.⁶⁵ Nesâî de onu zayıf bulanlar arasındadır.⁶⁶ Dârekutnî (ö.385/995), sürekli isimleri karıştırdığını aynı hadisi bazen Ebu Hureyre'den bazen ibn Ömer'den, bazen ibn Amr'dan rivayet ettiğini söylemiştir.⁶⁷ Bununla birlikte Yahya b. Said, Şube ve Hâkim'in hadis almak üzere ona gittiğini de aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) izafe edilen başka bir görüşte ise İbrahim b. Muhacir'de bir beis olmadığı söylenmiştir.⁶⁸ Buhârî (ö.256/869), onun Tarık b. Şihab ve Mücahit'ten rivayet ettiğini, Süfyan-ı es-Sevri ve Şu'be'nin ondan rivayetlerde bulunduğunu zikretmiştir.⁶⁹ İbn Esed eş-Şeybânî (ö.241/855), şöyle rivayet etmektedir: "*Bir gün Yahya b. Main'e yanında Abdurrahman b. Mehdi olduğu halde İbrahim b. Muhacir ve Süddî hakkında soruldu. Yahya b. Main (ö. 233/847), her ikisinin zayıf olduğunu söyledi. Bunu duyan Abdurrahman, öfkelenip bu söylenileni hoş görmedi.*"⁷⁰ Aynı zamanda Abdurrahman İbrahim b. Muhacir hakkında Süfyan'ın "*Zararı yoktur.*" dediği rivayet edilmektedir.⁷¹ Âkilî'nin bildirdiğine göre, İsrail'in, İbrahim b. Muhacir'den üç yüz rivayette bulunmasının Yahya b. Main'e sorulduğu, buna karşılık Yahya b. Main'in onun güçlü biri olmadığını söylediği bildirilmektedir.⁷² İbn Sad ise onun sika olduğunu görüşünde yalnız kalmıştır. İbn Hibban (ö.354/965) da onu çok hata yapanlar arasında zikreder. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Ebu Dâvud'un onun için Salihu'l Hadis dediğine yer verirken⁷³ kendisi de onun hafızasının zayıf olduğu yorumunda bulunmuştur.⁷⁴ Son olarak çağdaş hadisçilerden Elbânî (ö.1420/1999) de onu zayıf hafızalı bulmaktadır.⁷⁵

⁶³ İbn Adiy el-Cürcanî, *el-Kâmil-u Duefâi'r Rical*, I, s. 351.

⁶⁴ Ebu Zekerîyya Yahya b. Maîn, *Tarih-u ibni Main*, C. III, İhyâu't Turâsi'l İslamî, Mekke, 1979, s. 538.

⁶⁵ Ebu Fadl Muhammed b. Tahir İbni'l Kayserânî, *Mârifetü't Tezkira fi'l Ehâdisi'l Mevdûa*, C. I, Müessesetü'l Kütübi's Sekafe, Beyrut, 1985, s. 206.

⁶⁶ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Duefâ-u ve'l Metrukûn*, Dâru'l Va'y, Halep, 1976, s. 11.

⁶⁷ Elbânî, *Silsiletü'l Ehadisi'l Daîf*, III, s. 448.

⁶⁸ Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed ibn Ebî Hâtim, *Cerh ve Ta'dil*, C. II, Dâru'l İhya-i Turasi'l Arabî, Beyrut, 1952, s. 133.

⁶⁹ Buhârî, *Târîhu'l Kebir*, C. V, s. 382.

⁷⁰ Hanbel, *el-İlel-ü ve Mârifetü'r Rical*, III, s. 159.

⁷¹ Ebu'l Cafer Muhammed b. Amr el-Âkilî, *ed-Duefâü'l Kebir*, C. I, Dâru'l Mektebeti'l İlmiyye, Beyrut, 1984, s. 66.

⁷² Âkilî, *ed-Duefâü'l Kebir*, II, s. 329.

⁷³ Askalânî, *Tehzibü't Tehzib*, I, s. 168.

⁷⁴ Elbânî, *İrvau'l Ğalil*, III, s. 373.

⁷⁵ Elbânî, *Silsiletü'l Ehadisi'l Daîf*, IV, s. 261.

5. Hadis:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ دَاوُدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا قُرَّةُ بْنُ حَبِيبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْعَوَّامِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ، أَنَّهُ كَانَ يَكْرَهُ أَجُورَ بُيُوتِ مَكَّةَ

“Ata b. Ebi Rebah, Evlerden (Mekke) kazanılan parayı kerih gördüğünü rivayet etmiştir.”⁷⁶

İbn Ebi Şeybe (ö.235/849), Ata’dan gelen bu rivayete birebir metni ile farklı râviler olmak üzere eserinde iki kez yer vermiştir.⁷⁷ Tahâvî (ö.321/933) konuyu “Mekke toprağının satılması ve kiralanması” isimli bâb başlığı ile kategorize etmiştir. Toplamda bu bâb başlığı altında on dört rivayete yer vermiştir. Ata’dan rivayet olunan bu hadis, konunun haramlığına işaret eden diğer bütün rivayetlerden farklı olarak, meseleyi kerahat bağlamında değerlendiren fıkıhçıların delili olarak kullanılması muhtemeldir.

İbn Hacer (ö.852/1448) bu rivayeti, mürseller, munkatılar ve mevkuflar bâbında zikretmektedir.⁷⁸ Yahya b. Main (ö.233/847), râvilerden Kurra b. Habib’i tanımadığını ifade etmiştir.⁷⁹ Bedreddin el-Aynî (ö.855/1451) ise onun Buhârî’nin hocalarından olduğunu iddia ederken aynı zamanda Yahya b. Main’in Ahmed b. Dâvud hariç bütün râvileri sîka olarak nitelendirdiğine yer vermiştir.⁸⁰ Şeyh Elbânî (ö.1420/1999) desilsilede bulunan Ahmed b. Dâvud dışında tüm râvilerin sîka olduklarını söylemektedir.⁸¹

⁷⁶ Tahâvî, *Şerh-u Meâni’l Âsâr*, 4: 49.

⁷⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 329 (14681) (14690).

⁷⁸ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl ibn Askalânî, *İthafu’l Meherati bi’l Fevâid*, C. XIX, Mucemmâu’l Melik Fahd, Medine, 1994, s. 273.

⁷⁹ Yahya b. Main, *Min Kelâmi Ebi Zekeriyya Yahya b. Main fi’r Rical*, s. 66.

⁸⁰ Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî Bedreddin el-Aynî, *Nahbu’l Efkarî fi Tenkîhi’l Mebâni’l Ahbâr*, C. XII, Vizerâtü’l Efka-i ve’s Şuûni’l İslamiyye, Katar, 2008, s. 52.

⁸¹ Elbânî, *Silsiletü’l Ehadisi’l Daîf*, III, s. 62.

6. Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي جَدِّي، عَنْ حَمَّادِ بْنِ شُعَيْبٍ الْكُوفِيِّ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ رِبَاعِ مَكَّةَ، وَعَنْ أَجْرِ بُيُوتِهَا»

Mücahid'den rivayetle: “*Rasûlullah (s) Mekke evlerinin satışını ve kiralanmasını yasakladı.*”⁸²

Ezrâkî'nin (ö.250/864) rivayet ettiği hadis "نهى" kalıbı ile rivayet edilen hadisler tasnifinde ilk sırada yer almıştır. Bunun dışında aynı kalıpla Abdürrezzak'ın (ö.211/826) Musannef'inde⁸³ ve Fâkihî'nin (ö.272/885) Ahbâru Mekke'sinde⁸⁴ de benzer rivayetlere yer verilmiştir. Bu kalıpla gelen bütün rivayetlerin isnad zincirlerinin başında Mücahid'in ye aldığı görülmektedir.

Rivayetin isnad zincirindeki isimler gözden geçirildiğinde râvilerden Hammad b. Şuayb el-Kûfî'ye yönelik ağır ithamlarda bulunulduğunu görülmektedir. Künyesi Eba Şuayb el-Kûfî olan râviye, Meşhur Muhaddis Yahya b. Main (ö.233/847), “*O bir şey değil, hadisini almayın.*” demiştir.⁸⁵ Nesâî (ö.303/915) de onun zayıf olduğunu belirtmiştir.⁸⁶ Abdurrahman ise babasının ve Ebu Zür'a'nın onun hakkında “*Bi şey değil, hadiste zayıf*” dediklerini rivayet etmiştir.⁸⁷ İbn Şahin'de onu zayıf bularak “*Zayıflar ve Yalancılar Tarihi*” isimli eserinde anmıştır.⁸⁸ Cemaleddin Ebu'l Ferc, onun Ebi Zübeyr ve Yahya b. Kattan'dan rivayetlerde bulunduğuna ve İbn Hibban'ın (ö.354/965) onun için “*Haberleri değiştirip başka şekilde veriyor.*” dediğine değinmiştir.⁸⁹ Sünen sahibi Ebu Dâvud (ö.275/888), “*Onun hadisini terkedin.*”⁹⁰ derken, Ali b. el-Medenî (ö.234/848), “*Hammad bizim katımızda güçlü değil, zayıftır.*”

⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 163.

⁸³ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 5: 146 (9211).

⁸⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 219.

⁸⁵ İbn Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil-u Du'efâi'r Rical*, III, s.15.

⁸⁶ En-Nesâî, *ed-Duefâ-u ve'l Metrukûn*, s. 31.

⁸⁷ İbn Ebi Hâtim, *Cerh ve Ta'dil*, III, s. 142.

⁸⁸ İbn Şahin, *Tarih-u Esmâi'd Du'efâ-i ve'l Kâzibîn*, el-Mektebetü's Şamile, s. 73.

⁸⁹ Cemaleddin Ebu'l Ferc Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *ed-Du'efâ-u ve'l Metrukûn*, C. I, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 233.

⁹⁰ Ebu Dâvud Süleyman b. Eş'as, *Sualât-u Ebi Ubeyd el-Âcirî*, İmâdetü'l Bahsi'l İlmî bi'l Câmiati'l İslamiyye, Suûdî Arabistan, 1983, c. 139.

demiştir.⁹¹ Buhârî(ö.256/869) ise onun için fihi nazar yorumunda bulunmuştur.⁹² Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Hammad'ı tanımadığını belirtmiştir. Son olarak İbn Ebi Hâtim (ö.327/938), şu isimlerin ondan rivayette bulunduklarını zikretmiştir: Hüseyin el-Ca'fi, Musa b. E'yin, Ahmed b. Yunus ve Abdu'l A'la b. Hammad.⁹³

7. Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مَيْسَرَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي رَوَّادٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَدِمْتُ مَكَّةَ سَنَةَ مِائَةٍ، وَعَلَيْهَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ خَالِدِ بْنِ أَسِيدٍ أَمِيرًا، فَقَدِمَ عَلَيْهِ كِتَابٌ مِنْ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ «يُنْهَى عَنْ كِرَاءِ بُيُوتِ مَكَّةَ، وَيَأْمُرُ بِتَسْوِيَةِ مَنًى،»

*Abdülmecid b. Abdülaziz b. İbn Ebi Ravvad, babasından şöyle rivayet etmiştir: "100 senesinde Mekke'ye geldim. Abdülaziz b. Abdullah b. Halid. b. Esid'in emir olduğunu gördüm. Orada iken Halife Ömer b. Abdülaziz'den bir mektup geldi. Halife, Mektupta Mekke evlerinin kiraya verilmesini yasaklıyor, Mina'nın tamir edilmesini emrediyordu."*⁹⁴

6. Hadis başlığı altında halife Ömer b. Abdülaziz'in bir mektupla belirttiği Mekke evlerinin kiralanmasına ilişkin yasak ifade eden rivayetleri tasnif ettik. Burada yer verilen ilk hadis, İbn Ebi Ravvad tarafından rivayet edilmiştir. Bununla birlikte farklı kaynaklarda aynı hadisin isnat zincirlerinin başında Mansur b. Abdurrahman⁹⁵, İbn Cüreyc⁹⁶ ve Abdülkerim b. Ebi Muhârik⁹⁷ olmak üzere pek çok versiyonu bulunmaktadır. Hepsinin ortak özelliği ise isnat zincirinde iki ya da üç ismin bulunuyor olmasıdır.

Bu rivayetin isnadına yönelik yapılan araştırmada silsilenin başında bulunan Abdülmecid b. İbn Ebi Ravvad'ın, Eba Abdulhamid künyesi ile bilindiği ve Yahya b. Main (ö.233/847) gibi meşhur muhaddislerce sîka olarak değerlendirildiği

⁹¹ Ali b. Abdullah b. Cafer el-Medenî, *Suelât-u İbn Ebi Şeybe*, Mektebetü'l Meârif, Riyad, 1984, s. 78.

⁹² Buhârî, *Târîhu'l Kebir*, III, s. 25.

⁹³ İbn Ebi Hâtim, *Cerh ve Ta'dil*, III, s.142.

⁹⁴ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 174.

⁹⁵ İbn Zenceviye, *Emvâlü'z Zenceviyye*, I, s. 207.

⁹⁶ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14683). Ayrıca bkz. Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 13.

⁹⁷ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 163.

görülmektedir.⁹⁸ Bunun yanı sıra silsilede bulunan diğer bir isim Ahmed b. Meysere ise dönemin muhaddisleri tarafından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamaktadır. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), kendisine Ahmed b. Meysere'yi soran şahsa, onu tanımadığını ifade etmiştir.⁹⁹ İbn Mende (ö.395/1004) ise sadece Ebu Salih olan künyesine ve ondan rivayette bulunan Süreyc b. Numan'a değinmiştir.¹⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) de onun kimse tarafından tanınmadığını söylemiştir.¹⁰¹ İbn Adiy el Cürcanî (ö.365/975), onun Tev'eme'nin kölesi hadisi dışında rivayette bulunmadığına verivayet edilen bu hadisin zayıf olduğuna işaret etmiştir.¹⁰² Tabakât, kitaplarında Ebu Salih Ahmed b. Meysere hakkında dile getirilen hususlar bunlardır.

8. Hadis:

أَبُو بَكْرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا حَفْصٌ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ قَالَ: كَانَ عُمَرُ «يَمْنَعُ أَهْلَ مَكَّةَ، أَنْ يَجْعَلُوا لَهَا أَبْوَابًا حِينَ يُنْزَلُ الْحَجُّ فِي عَرَصَاتِ الدُّورِ»

Ata'dan şöyle rivayet olunmuştur: "Ömer (r.a), Mekke halkına, ziyaretçilere arsalarına girdiklerinde evlerinin kapılarını kapatmalarını yasakladı."¹⁰³

Bu kategoride Hz. Ömer'in özellikle hac zamanı "Evlerde kapı bulundurmayın!" buyurarak Mekke'ye gelen hacı adaylarının barınma ihtiyaçlarının bölge halkı tarafından karşılanmasını hikâye ettiği rivayetler bir araya getirilmiştir. Ata ve Mücahid'in rivayet ettiği hadisleri, Ezrâkî (ö.250/964),¹⁰⁴ Abdürrezzak

⁹⁸ İbn Adiy el-Cürcanî, *el-Kâmil-u Du 'efâi'r Rical*, VII, s. 47.

⁹⁹ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Câmi-u li Ulûmi İmam Ahmed*, C. XIV, Dâru'l Fellâhi'l li'l Buhûsi'l İlmiyye, Mısır, 2009, s. 448.

¹⁰⁰ Muhammed b. İshak b. Mende, *Fethu'l Bâb fi'l Künye ve'l kâb*, Mektebetü'l Kevser, Riyad, 1996, s. 432.

¹⁰¹ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl ibn Askalânî, *Lisânu'l Mizân*, C. I, Dâiratü'l Mârifeti'n Nizâmiyye, Hindistan, 1971, s. 160.

¹⁰² İbn Adiy el-Cürcanî, *el-Kâmil-u Du 'efâi'r Rical*, I, s.273.

¹⁰³ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14685).

¹⁰⁴ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 163-164.

(ö.211/826)¹⁰⁵ ve Zencevî (ö.251/865)¹⁰⁶ ve İbn Şeybe (ö. 235/849)¹⁰⁷ birer kez olmak üzere tahriç etmiştir. İbn Şeybe aynı rivayeti şu isnat zinciri ile tekrar rivayet etmiştir:

أَبُو بَكْرٍ ← حَاتِمُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ ← جَعْفَرٌ ← أَبِيهِ

Ata b. Ebi Rebah ve Mücahid'in rivayetlerinin ortak özellikleri her ikisinin de Mürsel olmasıdır. Hz. Ömer'den duyulmuş gibi rivayet edilen haberlerin değerinde, her iki râvinin doğum tarihlerinin Hz. Ömer'in vefatından sonraya rastlaması, büyük bir düşüşe neden olmaktadır. Zira Ata Hz. Osman zamanında doğarken Mücahit ise Hz. Ömer döneminin sonlarına doğru h. 21. yılda doğmuştur.¹⁰⁸

İbn Ebi Şeybe'nin (ö.235/849) ikinci rivayetinde ise Ca'fer babasından rivayette bulunmuştur. Hâtim b. İsmâil, muhaddis, hâfız ve Ebu'l İsmâil künyeleri ile anılmıştır. Kendisi aslen Kûfeli olup Medine'de iskân etmiştir. Onun hakkında pek çok kişi sîka demiştir.¹⁰⁹

Aynı minvalde başka kanaldan gelen bir rivayete de Ebu'l Ubeyd'in Kitâbu'l Emval'inde rastlıyoruz.

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنْ عُمَرَ، أَنَّهُ نَهَى أَنْ تُغْلَقَ دُورُ مَكَّةَ دُونَ الْحَاجِّ، وَأَنَّهُمْ يَضْطَرُّونَ فِيمَا وَجَدُوا مِنْهَا فَرَاغًا

*İbn Ömer (r.a)'tan: Ömer (r.a) evlerin kapılarını kapamayı yasakladı çünkü onlar boş yer bulmaya çalışırlar.*¹¹⁰

İbn Ömer'in başında bulunduğu silsilede bulunan bütün râvilerin sîka kademesinde olduğu ve bu haliyle isnadın sahih olduğu değerlendirilmektedir.¹¹¹

¹⁰⁵ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 5: 146 (9211).

¹⁰⁶ İbn Zenceviyye, *Emvâl-ü Zenceviyye*, 1: 204 (243).

¹⁰⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14686).

¹⁰⁸ Ebu Ömer Dübyan b. Muhammed, *el-Muâmelâtü'l Maliyye*, C. V, Mektebetü'l Melik Fahd Vataniyye, Riyad, 2011, s. 144.

¹⁰⁹ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebî, *Seyr-ü E'lâmu'n Nubelâ*, C. VII, Dâru'l Hadis, Kahire, 2006, s. 456.

¹¹⁰ Ebu'l Ubeyd Kasım b. Selam el-Bağdadî, *Kitâbu'l Emval*, Dâru'l Fikr, Beyrut, t.y., s. 85.

¹¹¹ Ebu'l Ömer Dübyan, *el-Muâmelâtü'l Maliyye*, V, s. 144.

9. Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي جَدِّي، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ ابْنَ صَفْوَانَ، قَالَ لَهُ: كَيْفَ وَجَدْتُمْ إِمَارَةَ الْأَخْلَافِ فِيكُمْ؟ قَالَ: الَّتِي قَبْلَهَا خَيْرٌ مِنْهَا قَالَ: فَقَالَ ابْنُ صَفْوَانَ: فَإِنَّ عُمَرَ قَالَ كَذَا - لَشَيْءٍ لَمْ يَذْكُرْهُ سُفْيَانُ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: أَسَنَّةَ عُمَرَ تُرِيدُ؟ هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ، تَرَكْتُ وَاللَّهِ سَنَةَ عُمَرَ شَرْقًا وَمَغْرِبًا، قَضَى عُمَرُ أَنْ أَسْفَلَ الْوَادِي وَأَعْلَاهُ مُنَاحٌ لِلْحَاجِّ، وَأَنَّ أَحْيَادًا وَقُعَيْقَعَانَ لِلْمَرِيحَيْنِ وَالذَّاهِبِ، وَاتَّخَذْتُهَا أَنْتَ وَصَاحِبُكَ دُورًا وَقُصُورًا

İbn Abbas'tan: Safvan b. Umeyye ona: "SonrÂkilerin idaresini nasıl buldun?" diye sordu. İbn Abbas: "Onlardan öncekiler daha hayırlıydı." cevabını verdi. İbn Safvan ise ona şöyle dedi: "Ömer de Süfyân'ın söylemediği bir şey için böyle söylemişti." İbn Abbas: Sen Ömer'in sünnetini mi istiyorsun? Heyhat! Heyhat! Sizler Ömer'in sünnetini doğuda ve batıda bıraktınız. Oysa Ömer vadinin aşağı ve yukarı bölümlerini hayvanların bağlanmasına tahsis etti. Ecyad ve Kuaykian'ın daziaretçilere ait olduğuna hükmetti. Sen ve arkadaşın ise bugün buralara ev ve köşk yaptırmak üzere sahip çıktınız." ¹¹²

Bu rivayetin yanı sıra Ezrâkî (ö.250/864), İsmâil b. Umeyye'den gelen başka bir rivayetede yer vermiştir:

قَالَ: وَقَالَ أَبِي: حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أُمَيَّةَ، عَنْ رَجُلٍ مِنْ قُرَيْشٍ أَنَّهُ قَالَ: لَقَدْ أَدْرَكْتُ النَّاسَ، وَإِنَّ الرُّكْبَانَ يَفْدُمُونَ، فَيَبْتَدِرُهُمْ مَنْ شَاءَ اللَّهُ مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ أَيُّهُمْ يُنْزِلُهُمْ، ثُمَّ نَحْنُ الْيَوْمَ نَبْتَدِرُهُمْ أَيُّنَا يُكْرِيهُمْ "

İsmâil b. Ümeyye, Kureyş'ten bir adamın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Mekke'de daha önceleri öyle insanlar biliyorum ki onlar gelen ziyaretçileri karşılayıp kapmada yarış ederlerdi. Kendilerine bir misafir düşüp düşmeyeceğine bakarlardı. Bizler ise bugün Mekke'ye gelenlere önce kim evini kiralayacak diye bakıyoruz." ¹¹³

Fâkihî (ö. 272/885) bu rivayete aynı isnatla daha ayrıntılı bir şekilde yer vermiş, İbn Abbas'ın "Daha hayırlı" olarak nitelediği kişilerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer

¹¹² Ezrakî, AHBÂRU MEKKE, II, s.164.

¹¹³ Ezrâkî, AHBÂRU MEKKE, II, s.164.

olduğunu, Süfya'nın yukarıda kapalı bıraktığı Hz. Ömer ile ilgili iddiasının ise, Zemzem'i hac mevsiminden hac mevsimine kullandırma emri olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴ Ezrakî'nin ikinci rivayetinde ise isnadın İsmâil b. Ümeyye'nin “Kureyş'ten bir kişi” diyerek kapalı tutulması, hadisin değerine gölge düşürmektedir.

Hadisin isnadına yönelik yaptığımız kritikte silsilenin başında bulunan İbn Ebi Müleyke'nin İbn Hacer'e (ö.852/1448) göre tabiinin orta yaşlılarından makbul birisi olduğunu görmekteyiz.¹¹⁵ Zehebî (ö.748/1347) ise onu el-Kâşif isimli eserinde sîka olarak değerlendirmektedir.¹¹⁶ Buhârî (ö.256/869), Sahihinde onun rivayet ettiği iki hadise yer vermiştir.¹¹⁷

10. Hadis:

حَدَّثَنَا إِبرَاهِيمُ بْنُ أَبِي يُوْسُفَ الْمَكِّيُّ، قَالَ: ثنا عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ أَبِي رَوَادٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ الْكَرِيمِ بْنَ أَبِي الْمُخَارِقِ، يَقُولُ: " لَا تُبَاعُ ثَرْبُهَا وَلَا يُكْرَى ظِلُّهَا يَغْنِي مَكَّةَ " قَالَ إِبرَاهِيمُ: قَالَ عَبْدُ الْمَجِيدِ: قَالَ أَبِي فَذَكَرْتُ لِعُمُرُو بْنِ دِينَارٍ قَوْلَ عَبْدِ الْكَرِيمِ لَا تُبَاعُ ثَرْبُهَا وَلَا يُكْرَى ظِلُّهَا فَقَالَ: جَاءَكَ بِهِ عَلَى الرَّوْيِ

Ebi Ravvad, babasından şöyle rivayette bulunmuştur: “Mekke'nin toprağı satılmaz, gölgesi ise kiralanmaz.”¹¹⁸

Benzer bir rivayet de Ezrâkî'de (ö.250/864)¹¹⁹ yer almaktadır. Her iki hadisin isnadının başında Abdülkerim b. Ebi Muharik bulunmaktadır. Bu iki rivayet cahiliye döneminde Mekke'de uygulana gelen çirkin bir âdete işaret etmektedirler. Konuyla ilgili daha detay vererek bize ulaşan başka rivayetler de mevcuttur. Yine Ezrakî kanalıyla, Cahiliye devrinde Araplardan bir kabilenin, zemzem suyunu ve bölgede bulunan gölgelikleri kiraladığını ve bu sebepten o kabilenin Allah tarafından Kureyş ile değiştirildiğini, buna karşın Kureyş'in de gölgeyi ve suyu para karşılığında

¹¹⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 215.

¹¹⁵ Yusuf b. Cevdeted-Davûdî, *el-Müttefik ve'l Müfterik*, Dâru'l Endülüs-i li't Tabaâ, Mısır, t.y., s. 40.

¹¹⁶ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebî, *el-Kâşif*, C. II, Dâru'l

Kıblet-i li's Sekâfeti'l İslamiyye, Cidde, 1992, s. 411.

¹¹⁷ Buhârî, “Cum'a”, 17; “Tefsîru'l Kur'an”, 49.

¹¹⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 223.

¹¹⁹ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 166.

satmayarak hayırlı bir kavim olarak nitelendirildiğini bildiren başka rivayetler de mevcuttur.¹²⁰

Hadisin isnat zincirinin başında bulunan Abdülkerim b. Ebi Muhârik, Ebu'l Ümeyye künyesi ile bilinmekte olup Basralıdır. İbn Cüreyc, Sevrî, Malik ve Şu'be gibi isimler ondan hadis dinlemişlerdir.¹²¹ Sahabeden Eyyüb el Sahtiyânî, onu yalancılıkla itham etmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Yahya b. Main (ö.233/847) onun için “*Bir şey değil.*” derken, ibn Şeybe (ö.235/849), Nesâî (ö.303/915) ve Dârekutnî (ö.385/995) onu metruk ilan etmiştir. İbn Hibban (ö.354/965) onun için “*Evhamlı, hatası çok ve onunla hüccet geçersizdir.*” demiştir. Es-Sa'dî de onun sîka olmadığını söylemektedir.¹²² Süfyan b. Uyeyne (ö.198/813), “*Önceden onunla birlikte otururdum, sonraları onu terkettim.*”¹²³ diyerek; Enes b. Malik (ö.241/855) ise “*Hadisin bütün râvileri sîka ancak Abdülkerim b. Ebi Muharik hariç.*”¹²⁴ diyerek, onun zayıflığına işaret etmişlerdir.

Rivayetin isnadında bulunan diğer isimlerden Abdülmecit b. Ebi Ravvad'ın ise daha önce sîka olarak kabul edildiğine değinmiştik. Ondan rivayette bulunan İbrahim b. Ebi Yusuf el-Mekkî'nin ise hakkında pek malumat bulunmamakla birlikte ibn Ömer'in kölesi Nafi'den munkatı rivayette bulunduğu bilinmektedir.¹²⁵ Fâkihî'nin (ö.272/885) çokça rivayetlerine yer verdiği el-Mekkî, Ahbâru Mekke isimli eserde garip hadislerle yer almaktadır.¹²⁶

11. Hadis:

ثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ , نَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ , نَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ ثُمَيْرٍ , نَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ , عَنْ أَبِيهِ , عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بَابَاهُ , [ص:14] عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو , قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَغَّةٌ مُنَاخٌ لَا تَبَاعُ رِبَاعُهَا وَلَا تُؤَاجَرُ بَيُّوتُهَا».

¹²⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, s.163.

¹²¹ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Târîhu'l Kebir*, VI, s. 89.

¹²² Cevzî, *ed-Duefâ-u ve'l Metrukûn*, II, s. 114.

¹²³ İbn Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil-ü fi Duefâi'r Rical*, VII, s. 38.

¹²⁴ İbn Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil-ü fi Duefâi'r Rical*, VII, s. 38.

¹²⁵ Abdüsselam b. Muhsin, *Dirâsetün Nakdiyyet-i fi Merviyâti'l Vârîde*, C. II, İmadetü'l Bahsi'l İlmiyyi bi'l Câmiati'l İslamiyye, Suûdî Arabistan, 2002, s. 824.

¹²⁶ Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *İkdu's Semin fi Târîhi'l Beledi'l Emin*, C. III, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 131.

Abdullah b. Amr'dan rivayetle: " Allah Rasûlü şöyle buyurdu: "Mekke, evleri satılıp kiraya verilmeyen bir bölgedir." ”¹²⁷

Yukarıda zikrettiğimiz hadisi aynı metinle el-Müstedrek¹²⁸, Sünen-i Beyhâkî¹²⁹, ve Beyhâkî'nin diğer bir eseri olan Ma'rifet-ü Sünen-i ve'l Âsar'da¹³⁰ da yer almaktadır. Dârekutnî (ö.385/995) ve Hâkim (ö.405/1014), eserlerinde Mekke evleri ile ilgili müstakil bir konu başlığı açmasa da, Beyhâkî (ö.458/1065), meseleyi isimlerine değindiğimiz her iki eserinde de "Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanması" başlığı altında değerlendirmiştir. Beyhâkî (ö.458/1065), es-Sünen'inde konu ile ilgili cevaz yahut yasak içeren dokuz rivayete yer verirken, Ma'rife isimli eserinde tekrarları ile beraber toplam yirmi dört rivayete yer vermiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz rivayetin yanı sıra rivayetin râvisi olan İsmâil b. İbrahim b. Muhacir'den gelen konu ile ilgili bir ikinci rivayet ise ibn Ömer'den merfu olarak şöyle gelmektedir:

حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ الْفَرَجِ قَالَ: ثنا يُونُسُ بْنُ عَدِيٍّ , قَالَ: ثنا عَبْدُ الرَّحِيمِ بْنُ سُلَيْمَانَ , عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُهَاجِرِ , عَنْ أَبِيهِ , عَنْ مُجَاهِدٍ , عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ , أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا يَحِلُّ بَيْعُ بُيُوتِ مَكَّةَ وَلَا إِجَارَتُهُ

İbn Ömer'den: Nebi (a.s), şöyle buyurdu: "Mekke evlerinin satışı ve kiralanması helal olmaz." ”¹³¹

Her iki rivayetin ortak râvisi olan İsmâil b. İbrahim b. Muhacir, tıpkı babası gibi muhaddislerce ciddi tenkitlere maruz kalmıştır. Buhârî (ö.256/869), onun hadisinin sahih olmayacağının yanı sıra "Şüpheli" yorumunda da bulunmuştur.¹³² Kütüb-ü sitte müelliflerinden Ebu Dâvud (ö.275/88), "O çok zayıftır, ben ondan hadis almıyorum." derken Nesâî (ö.303/915) de zayıf yorumunda bulunmuştur. Ahmet b.

¹²⁷ Dârekutnî, Sünen-i Dârekutnî, 4: 13 (3018).

¹²⁸ Hâkim, el-Müstedrek, 2: 61 (2326).

¹²⁹ Beyhâkî, Sünen-i Kübra, li'l Beyhâkî, 6: 57 (11183).

¹³⁰ Beyhâkî, Ma'rifetü's Sünen-i ve'l Âsar, 8: 214 (11684).

¹³¹ Tahâvî, Şerh-u Meâni'l Âsar, 4: 48 (5664).

¹³² Buhârî, Târîhu'l Kebir, VII, s. 39.

Hanbel (ö.241/855), onun güçlü olmadığını söylemiştir. İbn Hibban (ö.354/965) ise onun çok hatalı olduğunu ifade etmiştir.¹³³ Meşhur muhaddis Yahya b. Main kendisine İsmâil b. Muhacir sorulduğunda, zayıf olduğunu söylemiştir.¹³⁴ Kayserânî (ö.507/1113), onun hakkında “O ve babası, her ikisi de zayıftır.” demektedir.¹³⁵ Zehebî (ö.748/1347), onun zayıf olduğunu söylerken¹³⁶, Abdullah b. Ahmed (ö. 290/902), onda bir beis görmediğini ifade etmiştir.¹³⁷

2.1.2. Mekke Evlerinin Satışı, Kiralanması ve Mirasına izin veren Rivayetler

1. Hadis:

حَدَّثَنَا أَصْبَغُ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ وَهْبٍ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ عُثْمَانَ، عَنْ أَسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَ تَنْزِلُ فِي دَارِكَ بِمَكَّةَ؟ فَقَالَ: «وَهَلْ تَرَكَ عَقِيلٌ مِنْ رِبَاعٍ أَوْ دُورٍ»، وَكَانَ عَقِيلٌ وَرَثَ أَبَا طَالِبٍ هُوَ وَطَالِبٌ، وَلَمْ يَرْتَهُ جَعْفَرٌ وَلَا عَلِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، شَيْئًا لِأَنَّهُمَا كَانَا مُسْلِمَيْنِ، وَكَانَ عَقِيلٌ وَطَالِبٌ كَافِرَيْنِ، فَكَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: لَا يَرِثُ الْمُؤْمِنُ مُسْلِمَيْنِ، وَالَّذِينَ آوُوا وَنَصَرُوا أَوْلِيَاكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ { [الأنفال: 72] الْآيَةُ

Usame bin Zeyd'den, “Usame: Yâ Rasulallah! Mekke'de nerede konaklayacaksın, kendi evinde mi? diye sormuştur. Rasûlullah (s): “Âkil burada evlerden bir şey mi bıraktı ki?” buyurdu. Âkil ve kardeşi Tâlib, Ebu Tâlib'e varis olurken Cafer ile Ali, Ebu Tâlib'e mirasçı olmadılar. Çünkü Cafer ve Ali, Müslüman idiler. Akîl ile Talib ise kâfirdiler. Ömer b. Hattab: Mü'min, kâfire vâris olmaz, derdi İbn Şihâb da şöyle dedi: Önceki âlimler, Yüce Allah'ın şu ayetindeki velayeti, mirasvelâyeti ile tefsir ederlerdi: “İman edip hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla,

¹³³ Askalânî, *Tehzibü't Tehzib*, I, s. 279.

¹³⁴ Ebu Zekeriya Yahya b. Main, *Târîh-u ibn Main*, Dâru'l Me'mun-i li't Turâs, Şam, t.y., s. 70.

¹³⁵ İbni'l Kayserânî, *Marifetü't Tezkire*, s. 206.

¹³⁶ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebî, *Divânu'd Duefâi'l Metrukîn*, Mektebetü'n Nahdati'l Hadîse, Mekke, 1967, s. 31.

¹³⁷ İbn Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil-u Du'efâi'r Rical*, I, s. 465.

canlarıyla cihatta bulunanlar, muhacirleri barındırıp yardım edenler, işte onlar birbirlerinin dostlarıdır.”(Enfal, 72)¹³⁸

Buhârî (ö.256/869)’nin “*Mekke Evlerinin miras edilmeleri, satılıp alınmalarının hükmü ve bütün insanların Mescid-i Haram’da eşit oldukları*” bâb başlığı ile yer verdiği bu rivayeti, evlerin şahıslara nispet edilmesinden yola çıkarak alınıp satılmasına, kiralanmasına ve miras bırakılmasına ruhsat olarak değerlendirdiğini anlıyoruz. Ebu Süfyan’ın muhacirlerin evleri ve kıymetli eşyalarını satıp harcadığı gibi Âkil’in de satıp parasını kendisi için harcadığı bu evlerin, bazı âlimler tarafından Haşim b. Abdi Menaf’a ait iken Abdulmuttalib’e miras kaldığı, onun da çocukları arasında pay ettiği, aynı zamanda Hz. Peygamber’in de bu evlerden birinde dünyaya geldiği ifade edilmiştir. Hadisten çıkarılan ilk anlam “*Mü’min, kâfire mirasçı olmaz*” iken, Buhârî’nin de dikkat çektiği gibi söz konusu evlerin sahiplerinin başkalarına ait olması gerekçesi ile Hz. Peygamber’in doğduğu evde konaklayamıyor oluşu, bu evlerin özel mülkiyet olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir. Mezkûr rivayetten anladığımız diğer bir husus ise, Hz. Peygamber’in Âkil’e olan tepkisi, bu evlerin harem ya da vakıf arazisi olması dolayısıyla satılamama ilkesinin çiğnenmiş olmasından değil; Âkil’in hukuksuzca başkalarına ait olan bir mülke el koymasındandır.

Buhârî (ö.256/869) aynı hadisi başka bir kanal ile “*Harp diyarında Müslüman olanların malları yine kendilerininindir.*”¹³⁹ bâb başlığı altında ikinci, “*Nebi, Fetih günü bayrağı nereye çekti*” bâb başlığı ile üçüncü kez eserinde yer vermiştir. Usame b. Zeyd tarafından rivayet edilen bu hadis, bizlere ibn Şihab ve Zühr’den olmak üzere iki farklı kanaldan ulaşmıştır. Tirmizî (ö.279/892) hariç Kütüb-ü Sitte müelliflerinden tamamı ibn Şihab ve Zührî’nin rivayetlerini ayrı ayrı zikretmek üzere eserlerinde iki kez yer vermiştir. Kütüb-ü Sitte’nin dışında aynı rivayeti, Abdurrezzak (ö.211/826)¹⁴⁰, Ahmed

¹³⁸ Buhârî, “Hac”, 44.

¹³⁹ Buhârî, “Cihad”, 178.

¹⁴⁰ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 6: 14 (9851).

b. Hanbel (ö.241/855)¹⁴¹, ibn Hibban (ö.354/965)¹⁴², Dârekutnî (ö.385/995)¹⁴³, Taberânî (ö.360/970)¹⁴⁴ ve diğer pek çok hadisçi eserlerinde zikretmişlerdir.

2. Hadis:

حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ إِدْرِيسَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَامَ الْفَتْحِ، جَاءَهُ الْعَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بِأَبِي سُفْيَانَ بْنِ حَرْبٍ فَأَسْلَمَ بِمَرِّ الظُّهْرَانِ، فَقَالَ لَهُ الْعَبَّاسُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ أَبَا سُفْيَانَ رَجُلٌ يُحِبُّ هَذَا الْفَخْرَ، فَلَوْ جَعَلْتُ لَهُ شَيْئًا، قَالَ: «نَعَمْ، مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَغْلَقَ عَلَيْهِ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ»

İbn Abbâs'dan: "Fetih yılında Abbâs b. Abdulmuttalib, Mehrizzahran' da Ebu Süfyan b. Harb'i Rasûlullah (s.a)'e getirmiş, Ebu Süfyan da orada Müslüman olmuştur. Bunun üzerine Hz. Abbâs, Hz. Peygambere: "Ey Allah'ın Resulü, Ebu Süfyan şu dünyalıklarla övünmeyi seven bir kişidir. Binaenaleyh O'na da kendisiyle övülebileceği bir şey versen." demiş. Bunun üzerine Hz. Peygamber de "Evet. Ebu Süfyan'ın evine giren emniyettedir. Kendi evine girip de kapısını üzerine kapayan kimse de emniyettedir." buyurmuştur.¹⁴⁵

Bu hadisi, 1. hadis olarak zikrettiğimiz Âkil rivayetinden sonra Mekke evlerinin satışına izin veren rivayetler bahsindeki en güçlü ikinci rivayet olarak bulmaktayız. Kütüb-ü Sitte'de toplam dört yerde geçmekte olup, ibn Abbas'ın dışında Ebu Hüreyre ve Abdullah b. Rebah'tan¹⁴⁶ olmak üzere ikinci bir kanaldan da muteber hadis kitaplarında kendisine yer bulabilmiştir. Müslim, Mekke'nin Fethi bâbında ibn Rebah kanalıyla gelen rivayete iki kez yer vermiştir. Rivayetlerden birinde "Kim silahını bırakırsa güvendedir."¹⁴⁷ ziyâdesi yer almaktadır. Aynı rivayet yukarıda zikrettiğimiz iki kanaldan biriyle olmak koşulu ile ibn Ebi Şeybe (ö.235/849)¹⁴⁸,

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36: 84 (21752).

¹⁴² İbn Hibban, *es-Sahih*, 11: 552 (5149).

¹⁴³ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 21 (3028).

¹⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cem*, 1:167 (412).

¹⁴⁵ Ebî Dâvud, "Haraç, İmaret, Fey", 25.

¹⁴⁶ Müslim, "Cihad ve's Siret", 84.

¹⁴⁷ Müslim, "Cihad ve's Siret", 86.

¹⁴⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 7: 406 (36923).

Dârekutnî (ö.385/995)¹⁴⁹, Abdurrezzak (ö.211/826)¹⁵⁰ ve Beyhâkî (ö.458/1065)¹⁵¹ tarafından da eserlerinde tahrîç edilmiştir. Taberânî (ö.360/970) ise İbn Abbas menşeli rivayetine “*Hâkim b. Hizam’ın evine giren de güvendedir.*” ilavesine yer vermiştir.¹⁵² Ezrâkî (ö.250/864), aynı rivayete yalnızca kendisinin zikrettiği bir üçüncü kanalla değinmektedir.¹⁵³ Son olarak Fâkihî, isnad zinciri belirtmeksizin dört yerde bu rivayete yer vermiştir.¹⁵⁴

3. Hadis:

قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: وَلَا يَرَى بِهِ عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ بَأْسًا قَالَ: وَكَيْفَ يَكُونُ بِهِ بَأْسٌ وَالرَّبُّعُ يُبَاغِ فَيُرَكَّلُ ثَمَنُهُ، وَقَدْ ابْتِاعَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ دَارَ السَّجْنِ بِأَرْبَعَةِ أَلْفٍ دِينَارٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ قُرُوحٍ، وَقَالَ الثَّوْرِيُّ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ نَافِعِ بْنِ عَبْدِ الْحَارِثِ، «اشْتَرَى مِنْ صَفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ دَارَ السَّجْنِ بِثَلَاثَةِ أَلْفٍ، فَإِنْ عَمَرُ رَضِيَ فَأَلْبَيْعَ بَيْنَهُ، وَإِنْ عَمَرُ لَمْ يَرْضَ بِالْبَيْعِ فَلِصَفْوَانَ أَرْبَعُ مِائَةِ دِرْهَمٍ، فَأَخَذَهَا عُمَرُ»

İbn Cüreyc şöyle söylemiştir: “*Amr b. Dinar bunda bir sakınca görmemiştir. Bunda nasıl bir beis olabilir ki ev satılır, parası yenir. Ömer b. Hattab, Dâru’s Sicni dört bin dinara satın aldı.*”

Nafi’ b. Abdülhâris’ten rivayetle: “*Savfan b. Ümeyye’den, Dâru’s Sicni üç bin dinara satın aldı. Eğer Ömer bu satışa rıza gösterirse alışveriş tamam olacak, rıza göstermezse Savfan’a (kapora olarak) dört yüz dirhem kalacaktı. Ömer de bu alışverişini kabul etti.*”¹⁵⁵

Abdurrezzak’ın (ö.211/826) “Harem’de evlerin kiralanması” konu başlığı ile rivayet ettiği bu hadis, benzer bir senetle Beyhâkî (ö.458/1065)¹⁵⁶, Ezrâkî (ö.250/864)¹⁵⁷, Fâkihî (ö.272/885)¹⁵⁸ ve Buhârî (ö. 256/869)¹⁵⁹ tarafından da rivayet

¹⁴⁹ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 17 (3024).

¹⁵⁰ Abdurrezzak, *el-Muasannef*, 5: 374 (9739).

¹⁵¹ Beyhâkî, *Sünen-i Kübra li’l Beyhâkî*, 6: 56 (11179).

¹⁵² Taberânî, *el-Mu’cem*, 8: 6 (7263).

¹⁵³ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s.199.

¹⁵⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 177; III, s. 252; III, s. 384; V, s. 195.

¹⁵⁵ Abdurrezzak, *el-Muasannef*, 5: 147 (9213).

¹⁵⁶ Beyhâkî, *Sünen-i Sagir*, 3: 407 (2899).

¹⁵⁷ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 165.

¹⁵⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 233.

¹⁵⁹ Buhârî, “Husumât”,12.

edilmiştir. Rivayetin diğer vecihlerinde Ömer b. Hattab'ın Mekke'de bir hapishane oluşturmak istediği, bunun için Nafi' b. Abdulhâris'i alışveriş için vekil tayin ettiği ve onun da Süfyan b. Ümeyye'ye ait evi satın aldığı ifade edilmektedir.¹⁶⁰

Dikkat edilirse Abdurrezzak rivayetin ilk bölümünde İbn Cüreyc'in sözünü isnad zinciri olmaksızın zikretmektedir. İkinci bölümünde yer verilen isnad zinciri ile hadisin daha muteber olduğunu söyleyebiliriz. Abdurrahman b. Ferruh ve Sevrî'nin babasından zikrettiği rivayeti Hz. Ömer'in Mekke emiri Nafi' b. Abdulharis'e dayandırmaktadır. Buhârî, Sahih'inde bir isnad zincirine yer vermeden bu rivayete değinirken başka bir eserinde ise zincirin sonundaki isim olan Abdurrahman b. Ferruh'un Hz. Ömer'in kölesi olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Bu durumda hadisin erken dönemden sonraki dönemlere aktaran kısmında bir inkıtan bahsetmemiz mümkündür. Dolayısıyla mevcut durumda mezkûr rivayetin sıhhat şartlarını taşımadığını söyleyebiliriz.

4. Hadis:

أَبُو بَكْرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ قَالَ: كَانَ لِي بَيْتٌ بِمَكَّةَ، فَكُنْتُ أَكْرِيه، فَسَأَلْتُ طَاوُسًا، «فَأَمَرَنِي أَنْ أَكْلَهُ»

Ata b. Ebi Rebâh'tan: “ Benim Mekke’de kiraya verdiğim bir evim vardı. Bu konuyu Tâvus’a sordum, bana onun kirasını yememi söyledi.”¹⁶²

İbn Ebi Şeybe (ö.235/849) “Mekke evlerinin satışına izin verenler” isimli konu başlığı ile meseleye müstakil bir yer ayırmıştır. Bu konu başlığı altında iki rivayet bulunmaktadır. Ayrıca bu rivayet Ezrâkî tarafından da rivayet olunmuştur.¹⁶³ Benzer bir rivayet Abdurrezzak (ö.211/826) tarafından “Altın ve Gümüşle Arazi Kirası” başlığı ile farklı bir isnadla maktu’ olarak zikredilmiştir:

¹⁶⁰ Beyhâkî, *Sünen-i Kübra li'l Beyhâkî*, 6: 56 (11180).

¹⁶¹ Buhârî, “Husumât”, 12.

¹⁶² İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14687).

¹⁶³ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 165.

عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، وَسَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، وَإِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ كَانُوا لَا يَزُونَ بِكَرَاءِ الْأَرْضِ بَأْسًا يَكْرُونَ أَرْضَهُمْ "

Katade'den rivayetle: "Said b. Müseyyeb, Salim b. Abdillâh ve İbrahim en-Nehâî, arsanın kiralanmasında bir beis görmüyor ve kendi arazilerini de kiraltıyorlardı.¹⁶⁴

Abdurrezzak (ö.211/826), Hişam b. Urme'nin ise bu konuda hiç kimsenin bir beis görmediğini yine aynı bâb altında aktarmıştır.¹⁶⁵

5. Hadis:

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ حَسَنِ بْنِ الْقَاسِمِ الْأُرْرُقِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ نَضْلَةَ، أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ، قَامَ بِفِنَاءٍ دَارِهِ فَضَرَبَ بِرَجْلِهِ وَقَالَ: «سَنَامُ الْأَرْضِ، إِنَّ لَهَا أَسْنَامًا، رَعَمَ ابْنُ فَرْقَدٍ الْأَسْلَمِيُّ إِنِّي لَا أَعْرِفُ حَقِّي مِنْ حَقِّهِ، لِي بَيَاضُ الْمَرْوَةِ وَلَهُ سَوَادُهَا، وَلِي مَا بَيْنَ كَذَا إِلَى كَذَا». فَبَلَغَ ذَلِكَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: «لَيْسَ لِأَحَدٍ إِلَّا مَا أَحَاطَ عَلَيْهِ جُذْرُهُ، إِنَّ إِحْيَاءَ الْمَوَاتِ مَا يَكُونُ زَرْعًا أَوْ حَفْرًا أَوْ يُحَاطُ بِالْجُذُرِ». وَهُوَ مِثْلُ إِبْطَالِهِ النَّحْجِيرِ، يَعْنِي مَا يُعْمَرُ بِهِ مِثْلُ مَا يُحَجَّرُ

Alkame b. Nadle'den şöyle rivayet olunur: " Ebu Süfyan b. Harb, evinin bahçesinde durdu, ayaklarını yere vurarak şöyle söyledi: "Yerin hörgücü, yerin hörgücü vardır. İbn Ferkad es-Sülemî onun ve benim haklarımızı bilmediğimi iddia ediyor. Oysa Merve'nin beyazı benim, siyahı ise onundur. Şuradan şuraya benimdir." Bu söz Ömer b. Hattab'a ulaşınca Ömer: Kişi ancak bir arazinin çevresini duvarla çevrelerse onun sahibi olur. Ölü bir araziye ihya etmek, ekme, kazma ve çevresini duvarla çevreleme ile olur. Bu durum tıpkı bir araziye imar etmek yerine sadece çÂkilını ayıklayan kişinin o araziye sahip olamayacağına benzer.¹⁶⁶

İmam-ı Şâfiî'nin Müsned'inde iki farklı yerde tahriç ettiği bu rivayete Ezrakî (ö.250/864)¹⁶⁷ ve Fâkihî (ö.272/885)¹⁶⁸,nin Ahbâru Mekke'sinde de yer almaktadır.

¹⁶⁴ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 8: 91 (14444).

¹⁶⁵ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 8: 91 (14445).

¹⁶⁶ Şâfiî, *el-Müsne'd*, 1: 382; 2: 134.

¹⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, s.164.

¹⁶⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 252.

Ezrâkî aynı rivayeti, Hz. Ömer'in Ebu Süfyan'a yönelik "O eski bir zalimdir." ilavesiyle zikrederken, Beyhâkî (ö.458/1065), yukarıda iktibas ettiğimiz metnin son kısmında geçen " إِنَّ إِيَّاهُ الْمَوَاتُ مَا يَكُونُ زَرْعًا أَوْ حَقْرًا أَوْ يُحَاطُ بِالْجُدْرَانِ. وَهُوَ مِثْلُ إِنْطَالِهِ التَّحْجِيرِ، " "يَعْنِي مَا يُعَمَّرُ بِهِ مِثْلُ مَا يُحَجَّرُ" pasajının eş-Şafî'ye (ö.204/819) ait olduğu yönünde zannını ifade etmiştir. Aynı pasaj ve yorumları Beyhâkî'nin (ö.458/1065) bir diğer eseri olan Marife'de de bulmaktayız.¹⁶⁹

6. Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي جَدِّي، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ طَاوُسٍ، قَالَ: قِيلَ لِسُفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ وَهُوَ بِأَعْلَى مَكَّةَ: إِنَّهُ لَا دِينَ لِمَنْ لَا يُهَاجِرُ فَقَالَ: لَا أَصِلُ إِلَى مَنْزِلِي حَتَّى آتِيَ الْمَدِينَةَ فَقَدِمَ الْمَدِينَةَ، فَنَزَلَ عَلَى الْعَبَّاسِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، ثُمَّ أَتَى الْمَسْجِدَ، فَنَامَ وَوَضَعَ خَمِيصَةً لَهُ تَحْتَ رَأْسِهِ، فَاتَاهُ سَارِقٌ فَسَرَقَهَا، فَأَخَذَهُ فَجَاءَ بِهِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَمَرَ بِهِ أَنْ تُقَطَّعَ يَدُهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هِيَ لِي، قَالَ: «فَهَلَّا كَانَ ذَلِكَ قَبْلَ أَنْ تَأْتِيَنِي بِهِ»؟ فَقَالَ: «مَا جَاءَ بِكَ»؟ قَالَ: قِيلَ: إِنَّهُ لَا دِينَ لِمَنْ لَمْ يُهَاجِرْ قَالَ: «ارْجِعْ أَبَا وَهْبٍ إِلَى أَبَاطِحِ مَكَّةَ، فَقَرُّوا عَلَى سَكَنَاتِكُمْ، فَقَدْ انْقَطَعَتِ الْهَجْرَةُ، وَلَكِنْ جِهَادٌ وَبَيَّةٌ، وَإِذَا اسْتَنْفَرْتُمْ فَأَنْفِرُوا»

Amr b. Dînar ve Tâvus'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Mekke'nin yukarılarında bir yerde iken Safvan b. Ümeyye'ye "Hicret etmeyenin dini yoktur." denildi. Bu yüzden "Medine'ye gitmeden evime dönmeyeceğim." dedi ve Medine'ye gelip Abbas'ın evine yerleşti. Sonra mescide giderek elbisesini yastık yapıp uyudu. Bu esnada hırsız gelip eşyasını çaldı. Safvan hırsız yakalayarak Hz. Peygamber'e götürdü. Allah Rasülü hırsızın elinin kesilmesini emretti. Safvan, "Ey Allah'ın Rasülü onu ona bağışladım." dedi. Hz. Peygamber, "Hırsız bana getirmeden bağışlasaydın ya!" buyurdu. Safvan, "Sana gelmedi. (say), bana hicret etmeyenin dini yok dendi." dedi. Hz. Peygamber, "Ey Eba Vehb! Mekke vadisine dön, meskenlerinize yerleşin, artık hicret kesilmiştir. Ancak cihad ve niyet vardır. Sefere çağırıldığınızda koşun." buyurdu.¹⁷⁰

Safvan'nın hırsızla olan macerası ve Hz. Peygamber'in ona tavsiyesi Kütüb-ü Sitte olmak üzere pek çok esere konu edilmiştir.¹⁷¹ Bununla birlikte Ezrâkî, rivayetin

¹⁶⁹ Beyhâkî, *Ma'rifetü's Sünen-i ve'l Âsar*, 9: 19 (12214), (12215), (12216).

¹⁷⁰ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, s. 165.

¹⁷¹ İbn Mâce, "Hudud", 25; Nesâî, "Katu's Sarik", 5; Muvatta', "Sirkât", 3086; Abdurrezzak, *el-Musannef*, 10: 225 (18926).

devamında “Mekke vadisine dönüp evlerinize yerleşin” ziyadesine de yer vermiştir. Aynı ziyade Said b. Mansur¹⁷² ve Fâkihî’nin¹⁷³ eserlerinde de bulunmaktadır. Beyhâkî ise bu rivayeti, Ahbâru Mekke’de geçen "سَكَنَّاكُمْ" kelimesi yerine "مَلْنَاكُمْ" kelimesini kullanarak rivayet etmiştir.

7. Hadis:

أَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ بِشْرَانَ بِبَعْدَادَ، أَنبَأَ أَبُو عَمْرٍو بْنُ السَّمَاكِ، حَدَّثَنَا حَنْبَلُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا الْحَمِيدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: قَالَ هِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ: وَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ "يَعْتَدُ بِمَكَّةَ مَا لَا يَعْتَدُ بِهَا أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ، أَوْصَتْ لَهُ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا بِحُجْرَتِهَا، وَاشْتَرَى حُجْرَةَ سَوْدَةَ "

Süfyan’dan şöyle aktarılmıştır: “Abdullah İbn Zübeyr, Mekke için kimsenin kabul etmediği şeyleri kabul ederdi. Hz. Âişe odasını ona vasiyet (Miras) etmişti. Sevde validemizin odasını da yine o satın aldı.”¹⁷⁴

Bu bahisteki son hadis Beyhâkî tarafından rivayet edilmektedir. Diğer hadis müelliflerinin değinmediği bu rivayete Beyhâkî üç farklı eserinde birer kez olmak üzere yer vermiştir. Sünen-i Kübrası’nda Süfyan kanalı ile tahriç ettiği bu rivayeti, Sünen-i Sugrâ¹⁷⁵ ve Ma’rifesi’nde¹⁷⁶ doğrudan Abdullah ibn Zübeyr’den rivayet etmiştir. Beyhâkî, her üç eserinde de Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasına ilişkin özel bir baba yer vermiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde toplam 18 rivayete yer verdik. Bu rivayetlerin 11’inde Mekke evlerinin çeşitli tasarruflarının yasak olduğu hususu yer alırken kalan 7 rivayette ise Mekke evlerinin sahipleri tarafından her türlü tasarruflarının caiz olduğuna işaret edilmektedir. Her ne kadar bu rivayetlerle ilgili hadis âlimlerinin kanaatlerine elimizden geldiğince yer vermiş olsak da fıkıh çevrelerinin de konuyu nasıl değerlendirdiği konunun izahı açısından büyük önem taşımaktadır.

¹⁷² Said b. Mansur, *Sünen-i Said b. Mansur*, 2: 169 (2352)

¹⁷³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, s. 233.

¹⁷⁴ Beyhâkî, *Sünen-i Kübra li’l Beyhâkî*, 6: 57 (11181).

¹⁷⁵ Beyhâkî, *Sünen-i Sagir*, 3: 407 (2899).

¹⁷⁶ Beyhâkî, *Ma’rifetü’s Sünen-i ve’l Âsar*, 8: 215 (11694).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKKE EVLERİNİN SATIŞI VE KİRALAMASI İLE İLGİLİ HADİSLERE FİKHİ MEZHEPLERİN YAKLAŞIMI

Bu bölümde konu ile ilgili başta mezhep imamı olmak üzere sonraki dönem mezhep ulemalarına atfedilen görüşlere ve bu âlimlerin kendilerine dayanak kabul ettikleri ayet ve hadisleri nasıl değerlendirdiklerine yer verilecektir.

3.1. HANEFÎLER

Yaptığımız incelemelerde Hanefî ilim adamlarına ait Mekke evlerinin satışı ve kiralanması konusunda çok farklı yaklaşımlar olduğu gözlemlenmiştir. İbni Cevzi (ö.597/1200), bu ihtilafın sebebini Mekke'nin fethediliş yönteminin farklı yorumlanmasına dayandırmaktadır. Ona göre Mekke, eğer kılıç yolu ile fethedildi ise harem içerisinde bulunan hiçbir taşınmazın satışı caiz olmaz. Çünkü fetih öncesi özel mülkiyet olan söz konusu ev ve araziler, fetih sonrası vakıf metasına dönüşmüş olur. Ancak eğer barış yoluyla fethedildi ise bu takdirde bütün taşınmazların satışı, kiralanması ve mirası caizdir. Çünkü özel mülkiyet olma özelliğine dokunulmamıştır.¹ Her ne kadar el-Cevzî, konudaki ihtilafın gerekçesini Mekke'nin fetih yöntemine bağlasa da biz Ebu Hanife'den gelen farklı verilerde böyle bir gerekçeye rastlanmamıştır.

Hanefîlerce serdedilen ilk görüş, Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının mutlak olarak haram olduğu yönündedir. Ebu Hanife'den geldiği iddia edilen bu görüş, aşağıda zikrettiğimiz üç rivayetle söz konusu evlerin bütün tasarruflarına dair sakıncalarolduğunu temellendirmeye çalışmıştır:²

¹ Aynî, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî, *el-Binayet-ü Şerhi'l Hidaye*, XII, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 227.

² Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrid-ü li'l Kudûrî*, C. VI, Dâru's Selam, Kahire, 2006, s. 2633.

1. Hadis:

Ubeydullah b. Yezid'den rivayetle Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: *“Allah, Mekke’yi haram kılmıştır. Onun evlerini satmak ve ürününü yemek haramdır.”*³

2. Hadis:

Abdullah b. Amr'dan rivayetle: *“ Allah Rasûlü şöyle buyurdu: “Mekke, evleri satılıp kiraya verilmeyen bir bölgedir.”*⁴

3. Hadis:

Alkame bin Nadla (R.a)'den şöyle rivayet edilmiştir: *“Mekke evlerine ancak sevâib (yâni oturanların mülkü olmayıp ihtiyaç sahiblerine terkedilmiş olarak) denile geldiği halde Resûlullah (s.a), Ebu Bekir ve Ömer(r.a) vefat ettiler. Kim meskene muhtaç ise oturur ve kim muhtaç değil ise ihtiyacı olana bırakır.”*⁵

İmam-ı Âzam’a dayandırılan ilk görüşe göre yukarıda zikrettiğimiz rivayetler ile Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının haram olduğuna bir işaret olduğu söylenece desöz konusu evlerin tasarrufları hakkında mutlak haram olduğu yaklaşımının oldukça sınırlı kaldığı ve sonraki dönem fıkıhçılar tarafından benimsenmediği söylenebilir.

Hanefilerin ikinci görüşünde ise Mekke evleri ve bu evlerin üzerinde bulunduğu arazilerin birbirinden hükmen farklı oldukları söylenmiştir.⁶ Bu durum Ebu Yusuf (ö.182/798) tarafından şöyle ifade edilmiştir: *“Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasında herhangi bir beis yoktur. Ne var ki Mekke evlerinin üzerinde bulunduğu araziler böyle değildir. Onların satışı mekruhtur.”*⁷

³ Dârekutnî, Sünen-i Dârekutnî, 4: 12 (3015)

⁴ Dârekutnî, Sünen-i Dârekutnî, 4: 12 (3018).

⁵ İbn Mâce, Menâsik, 102.

⁶ İbn Abidin, Reddî'l Muhtar alâ Durri'l Muhtâr, C. VI, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1992, s. 392.

⁷ Abdullah b. Muhammed b. Mahmud el-Mavsilî, el-İhtiyâr-u li Ta'lîli'l Muhtâr, C. IV, Matbaâtü'l Halebî, Kahire, 1937, s. 162.

Hanefiler, Mekke evlerinin bulunduğu araziye harem sınırları içerisinde görmekle beraber, bu arazilerin Mescid-i Harâm ile eşit şartlara ve yaptırımlara sahip olduğunu savunmuşlardır. Meşhur Hanefî âlim İmam Mavsilî (ö.683/1284), bu konuyu şöyle dile getirmektedir:“ *Haremde avlanmak ya da ihramsız olarak hac ve umre yapmak nasıl haramsa, Mekke evlerinin üzerinde bulunduğu arazinin satışı da öylece haramdır. Çünkü o arazi Safa ve Merve hatta Kâbe mesabesindedir. Zira Hz. İbrahim, Mekke arazilerinin tamamını vakfetmiştir. Bunun yanı sıra arazilerin üzerine yapılan ev ve dükkânların çeşitli tasarrufları ise caizdir. Çünkü bu ev ve dükkânlar, oraya kendilerini inşa ederek emek harcayanların öz mülküdür. Şayet bu evleri Mekke arazisinden alınmış toprak ile yapmış olsa bile hüküm değişmez.*”⁸

Bir diğer görüş ise Hasan-ı Basrî (ö.110/728) tarafından dile getirilmiştir. Bu yeni görüşhakkında Ebu Hanife’den Mekke evlerinin satışının caiz olduğu ve hatta bu evlerin Şuf’a hakkının bile bulunduğu rivayet edilmektedir. Ancak İmam-ı Âzam yine aynı rivayette normal zaman ile hac zamanı arasında hükmün değişeceğini ifade ederek, hac zamanı Mekke evlerinin kiraya verilmesini mekruh kabul etmiştir.⁹ Aynı doğrultuda Ebu Hanife’den gelen başka bir rivayette hacılara şöyle denmiştir: “*Eğer misafir edecek yerleri var ise gidin! Mekkeliler sizleri misafir etsin; ancak yerleri yok ise misafir olmayınız!*” Ebu Hanife’nin bu sözünü te’vil eden Hişam, onun misafir hacıları Mekkelilere yönlendirmesine neden olan gerekçenin Hac sûresi 25’te geçen “*Yerli ve yabancılar orada eşittir.*” âyeti olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hişam, Ebu Hanife’nin hac zamanı ile sair zamanların arasını ayırmasına işaret ederek şöyle bir izahta bulunmaktadır: “*Hac aylarında insanlar kalabalıklaşıyor. Bu durum onların barınma ihtiyaçlarını karşılamada bir takım zaruretler doğuruyor. İşte bu noktada Ebu Hanife, hacılara bir merhamet ve fazilet göstergesi olarak sanki kendi mülklerinde kalıyorlarmış gibi Mekkelilerin evlerinde kalmalarını sağlıyor. Hac zamanı bittiğinde ise zaruret ortadan kalktığı için Mekkelilerin evlerini paylaşmaları gerekmiyordu.*”¹⁰ Buna mukabil İmameyn olarak bilinen Ebu Yusuf (ö.183/799) ve İmam Muhammed (ö.189/804) Mekke evlerine dair hocaları Ebu Hanife’nin gördüğü

⁸ Mavsilî, *el-İhtiyâr-u li Ta’lîli’l Muhtâr*, IV, s. 162.

⁹ Mavsilî, *el-İhtiyâr-u li Ta’lîli’l Muhtâr*, IV, s. 162.

¹⁰ Ebu’l Meâlî Burhaneddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu’l Burhânî*, C. II, Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 459.

bu sınırlı kerahati dahi görmediklerini ifade etmişlerdir.¹¹ Bu hususta وَهَلْ تَرَكَ عَقِيلٌ مِنْ رَبَاعٍ “Âkil bize ev mi bıraktı?”¹² hâdisini delil getirerek mezkûr rivayetievler ve arazilerin Âkil’e nispet edilmesinden ötürü maliklerin her türlü tasarruf konusunda muhayyer olduklarına yormuşlardır.¹³ İmameyn’in bu hususta en güçlü delil olarak gördükleri Âkil hadisinin bütün hadis otoritelerinin teveccühüne rağmen İmam-ı Âzam tarafından hiç zikredilmemesi bizce oldukça dikkat çekicidir.

Ebu Hanife’ye dayandırılan bir başka görüş ise Mekke’nin hicret diyarı olmamasından ötürü oraya dışardan göç edip yerleşmenin kerih olduğu fetvasıdır. Bu hususta Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Ebu Hanife’den şöyle nakletmektedir: “Mekke’ye yerleşmeyi, ona komşu olarak yaşamayı kerih görüyorum. Çünkü Nebi(a.s), buradan hicret etmişti.” Bu itibarla Hanefî fâkihlerce harem bölgesine dışardan gelen yabancıların yerleşmesi hoş karşılanmamış ve orada yeni bir binanın inşa edilmesine cevaz verilmemiştir. Bu hükmü vermede منى مباح من سبق “Mina önce gelene aittir”¹⁴ rivayetinin de etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ebu’l Meâlî (ö.616/1219), bu rivayeti konuyla şöyle ilintilendirmektedir. “Mina, bütün insanlığın istifadesine sunulmuş ortak bir mekândır. Mina, ismi gibidir. Orası hacıların hayvanları boğazladığı yerdir. Mina’da yapılan yapılar oranın özel bir bölge olduğu algısını eksiltir.”¹⁵

3. 2. ŞAFİİLER

Şafiîler, bu konuda tartışmaların sebebini, Mekke’nin fethedilme şeklinin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını savunmuşlardır. Zira onlar, Mekke’nin sulh yoluyla fethedildiğini ve bu itibarla şehirde bulunan ev, arazi, bahçe ve meraların ganimet ve vakıf arazisine konu olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını savunmuşlardır. Demirî (ö.808/1405) bu hususta وَلَوْ فَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَدْبَارَ “Eğer inkârcılar sizlerle savaşıyor olsalardı arkalarına dönüp kaçarlardı.”¹⁶ âyetini delil göstererek Mekke’nin fethi esnasında herhangi bir çarpışmanın olmadığını ve

¹¹ Ali b. Ebi Bekir Ebu’l Hasan Burhaneddin, *el-Hidâyet-ü fi Şerhi’l Bidâye*, C. IV, Dâru’l İhyâi’t Turâsi’l Arabî, Beyrut, s. 379.

¹² Buhârî, “Hac”, 44.

¹³ Zeynuddin b. İbrahim b. Nüceym, *el-Bahru’r Râik*, C. VIII, Dâru’l Kütübi’l İslâmî, y.y.y., t.y., s. 231.

¹⁴ Ebi Dâvud, “Menasik”, 2019.

¹⁵ Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu’l Burhânî*, II, s. 459.

¹⁶ Fetih, 48/22.

dolayısıyla Mekke'nin sulh yoluyla alındığını ispatlamaya çalışır.¹⁷ Bu itibarla Şafiîler, Harem'de bulunan taşınmazlarla ilgili özel bir hukukun doğmayıp, daha önceki maliklerin hak sahibi olduklarını ileri sürmektedirler.¹⁸ Bu iddiayı aşağıda zikrettiğimiz ayet ve hadislerle de desteklemektedirler:

لِّلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُوا اللَّهَ
وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ

*“Bu mallar özellikle, Allah’tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah’ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.”*¹⁹

Şafiîler, bu ayette geçen “yurtları” ifadesinin şahıslara izafe edilmesine dikkat çekmektedirler. Onlara göre, izafet, yalnızca sahip olunmayı gerektirmektedir. Söz konusu ayette de mevcut mal varlığı muhacirlere nispet edilmiştir, dolayısıyla başka diğer bütün insanların sahip oldukları her şey gibi Mekke’de bulunan evlerin satılabilmesi de sabittir.²⁰ Bu hususta karşı fikir, şayet “وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ”²¹ “Evlerinizde oturun!” âyetini delil getirecek ve buradaki izafette olduğu gibi yukarıdaki ayette de iskân ve oturma izninin kastedildiğini söyleyecek olurlarsa bunun yanlış bir çıkarım olduğunu ve “Zeyd’in evi” denilerek bir evin Zeyd’e nispet edilmesi durumunda burada Zeyd’e ait olan şeyin oturma izni değil, bizzat evin mülkiyetinin anlaşılması gerektiğini söylemişlerdir.²²

Şafiîler Mekke evlerinin vakıf arazisi mi yoksa özel mülkiyet mi olduğu konusunda Buhârî ve Müslim rivayeti olan وَهَلْ تَرَكَ عَقِيلٌ مِّنْ رِّبَاعٍ *“Âkil bize ev mi bıraktı?”*²³ hadisini en güçlü delil olarak görmektedirler. Mezkûr rivayet ile Hz. Peygamber’in harem içerisinde bulunan amcasından kalan evleri Âkil ve Talib’e nispet

¹⁷ Kemaleddin Muhammed b. Musa ed-Demirî, *en-Necmü’l Vehhac fi Şerhi’l Minhâc*, C. XI, Dâru’l Minhac, Cidde, 2004, s. 365.

¹⁸ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzeb*, IX, s. 248.

¹⁹ Haşr, 59/8.

²⁰ Ebu’l Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Hâvi’l Kebir*, C. V, Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 386.

²¹ Ahzab, 33/33

²² Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzeb*, IX, s. 249.

²³ Buhârî, “Hac”, 44.

etmesine dikkat çekmektedirler. Bu itibar ile Nebi (a.s)’ın Mekke evlerinden bir parça olan amca evinin tevarüsen gayri müslim olan iki oğluna kalmasınave evin üçüncü kişilere satışına ses çıkarmaması, dünyanın başka herhangi bir yerinde uygulanan özel mülkiyet hukukunun burada da geçerliliğine işaret ettiğini iddia etmişlerdir.²⁴ Aynı doğrultuda Ebu Hüreyre tarafından rivayet edilen Mekke’nin fethi günü Hz. Peygamber tarafından ilan edilen şu bildirgeninde Mekke evlerinin şahıslara nispet edildiğinin delillerinden görmektedirler.²⁵

"مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَلْقَى السِّلَاحَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَغْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ"

*“Ebu Süfyan’ın evine giren güvendedir, silahını atan güvendedir, kapısını kapatan güvendedir.”*²⁶

Demirî (ö.808/1405), bütün bunlara ek olarak fetih sulh yoluyla gerçekleşse bile devlet başkanlarının fethedilen toprakları muellefe-i kulub için vakıf arazisine çevirme yetkisine sahip olduğunu; ancak vakfedilmek istenen arazinin özel mülkiyet olması halinde ise arazi sahibinin rızasının şart olduğunu söyleyerek özel mülkiyet hukukuna dikkat çekmiştir.²⁷

Bir başka delil ise Hz. Ömer’in Safvan b. Ümeyye’den hapisane yapmak üzere üç bin dinara Harem sınırları içerisindeki bir evi satın aldığını ifade eden Buhârî hadisidir:

وَاشْتَرَى نَافِعُ بْنُ عَبْدِ الْحَارِثِ دَارًا لِلْسِّجْنِ بِمَكَّةَ مِنْ صَفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ عَلَى أَنَّ عُمَرَ إِنْ رَضِيَ فَلْيَبِيعْ بَيْنَهُ وَإِنْ لَمْ يَرْضَ عُمَرُ فَلْيَصَفْوَانَ أَرْبَعِ مِائَةِ دِينَارٍ

“Nafi’ b. Abdülhâris’ten rivayetle: “ *Safvan b. Ümeyye’den, Dâru’s Sicni üç bin dinara satın aldı. Eğer Ömer bu satışa rıza gösterirse alışveriş tamam olacak, rıza göstermezse ise Safvan’a (kapora olarak) dört yüz dirhem kalacaktı.*”²⁸

²⁴ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzeb*, IX, s. 249.

²⁵ Mâverdî, *el-Hâvi’l Kebir*, V, s. 386.

²⁶ Müslim, “Cihad ve’s Siret”, 86.

²⁷ Demirî, *en-Necmü’l Vehhac*, IX, s. 365.

²⁸ Buhârî, “Husumât”, 12; Ebu Bekir Abdurrezzak, *el-Musannef*, 5: 147 (9213).

Bu hususta son olarak Beyhâkî'nin rivayet ettiği Hâkim b. Haram'ın Dâru'n Nedve'yi Ebu Süfyan'dan satın aldığı rivayeti delil getirmektedirler.

أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ السُّكَّرِيُّ بِعَدَادٍ، أَنبَأَ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الشَّافِعِيُّ،
ثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْأَزْهَرِ، ثَنَا الْمُفَضَّلُ بْنُ عَسَّانَ الْغَلَابِيُّ، حَدَّثَنِي الرَّبِيعِيُّ قَالَ: بَاعَ حَكِيمُ بْنُ جَرَامٍ دَارَ النَّدْوَةِ
مِنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ بِمِائَةِ أَلْفٍ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الرَّبِيعِ: " يَا أَبَا خَالِدٍ، بَعْتَ مَائِةَ قُرَيْشٍ وَكُرَيْمَتَهَا؟ " فَقَالَ:
هَيْهَاتَ يَا ابْنَ أَخِي، ذَهَبَتِ الْمَكَارِمُ فَلَا مَكْرَمَةَ الْيَوْمِ إِلَّا الْإِسْلَامُ، قَالَ: فَقَالَ: " اشْهَدُوا أَنَّهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَبَارَكَ
وَتَعَالَى، يَعْنِي الدَّرَاهِمَ "

Zübeyr b. Bekar'dan rivayetle: “ *Hâkim b. Hizam Dâru'n Nedve'yi Muaviye b. Ebi Süfyan'dan 100 bin dirheme satın aldı. Abdullah b. Zübeyr ona “ Ya Eba Halid! Kureyş'in bütün eserini ve övücünü sattın.” Bunun üzerine Hâkim “ Heyhat ey kardeşimin oğlu! Bugün İslam'dan başka övünç kaynağı kalmamıştır. Şahit olun ki bu dirhemler Allah yolunda harcanacaktır.”*”²⁹

Mâverdî (ö. 450/1058), eserinde Zübeyr b. Bekar'ın rivayetine paralel olarak, sahabeden Abdullah b. Cahş'ın Ebu Süfyan'ı hicret esnasında kendi evini sattığı gerekçesi ile Nebi(a.s.)'a şikayet ettiğini ve Allah Rasûlü'nün “*Cennette ondan daha hayırlı bir ev istemez misin?*” diyerek akdi batıl saymadığını rivayet etmiştir.³⁰

Şafîîler, kendi görüşlerini yukarıdaki argümanlarla desteklerken karşı görüşün delillerini de çürütmekten geri kalmamıştır. İmam-ı Şafîî (ö.204/819), başta İmam-ı Âzam olmak üzere Mekke evlerinin satışı ve kiralanması ile ilgili yasağı savunan cenahın en önemli dayanağı فِيهِ الْعَاكِفُ الْبَادِ “*Yerli ve misafirler için eşit kıldığımız Mescid-i Haram*”³¹ âyetinden yola çıkarak yerli ya da misafir herkesin bütün Harem üzerinde aynı haklara sahip olma düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır. İmam-ı Şafîî, âyette bütün insanlara aynı hakların verildiği yerin yalnızca Mescid-i Harâm'la sınırlı olması gerektiğini söylemektedir. Nevevî (ö. 676/1277), İmam Şafîî'den bu konuda şu cümleleri nakletmektedir: “*Şayet iddia edildiği gibi âyette geçen Mescid-i Harâm ifadesini bütün bir harem bölgesine hamledecek olursak o halde hiç kimse için Mekke evlerinde yitiğini aramak helal*

²⁹ Beyhâkî, *Süneni'l Kebir*, 6: 57 (11182)

³⁰ Mâverdî, *el-Hâvi'l Kebir*, V, s. 386.

³¹ Hac, 22/25

olmazdı, çünkü mescitlerde yitik aranmaz. Ve yine hiç kimse için buralarda hayvan boğazlamak ve develerin gübrelerini sağa sola atmak helal olmazdı.”³²

Karşı tarafın Kur'an-ı Kerim'den bir diğer dayanağı ise *إِنَّمَا أَمَرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا* “Haram kılınan bu şehrin rabbine ibadetle emrolundum.”³³ âyetidir. Başta Hanefîler olmak üzere Mekke evlerinin satışının haram olduğunu savunanlar, bu ayette geçen “Haram kılınan belde” ifadesinden yola çıkarak görüşlerini temellendirme gayreti içerisinde olmuşlardır. Ne var ki Şafîîler’e göre bu ayetle haram olmanın konusu -Allah Rasûlü’nün sahih hadislerde açıkladığı gibi³⁴ Harem’deki evler, arsalar ve bunların tasarrufu değil, avlanma, ağaçların kesilmesi, otların koparılması ve bu sınırlar içerisinde savaş yasağıdır.³⁵

Mekke evlerinin tasarrufuna yönelik bir takım yasaklamaların olduğunu savunan görüşün Kur'an-ı Kerim'den dayandıkları ayetleri Şafîîler nazarında değerlendirilmiştir. Bundan sonraki kısımda ise Şafîîlerin karşı düşüncenin delil kabul ettiği rivayetlere karşı tutumlarını ele alacağız.

Şafîîlerce tenkite uğrayan ilk hadis, İsmâil b. İbrahim b. Muhacir’e nispet edilen şu rivayettir:

*Abdullah b. Amr'dan rivayetle Allah Rasûlü şöyle buyurdu: “Mekke, evleri satılıp kiraya verilmeyen bir bölgedir.”*³⁶

Şafîîler, bu rivayetin hiçbir şekilde bir hüccet olarak kullanılabilmesine olanak görmemişlerdir. Çünkü hadisin kendilerine nispet edildiği İsmâil ve Babası İbrahim b. Muhacir’in bütün hadis otoriteleri tarafından ayrı ayrı zayıf bulunduğu gerçeğine dikkat çekmişlerdir.³⁷³⁸

Tenkit edilen bir diğer hadis ise Ebu Dâvud’un tahrîç ettiği Hz. Âişe’ye ait şu rivayettir:

³² Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 250.

³³ Neml, 27/91

³⁴ Buhârî, “Cezai’s Sayd”, 1833.

³⁵ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 251.

³⁶ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 13 (3018).

³⁷ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 251.

³⁸ İsmâil b. İbrahim b. Muhacir hakkında. Bkz. Buhârî, *Târîhu’l Kebir*, VI, s. 39; Askalânî, *Tehzibü’t Tehzib*, I, s. 279

Hz. Âişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “Ben, “Ey Allahın Rasûlü Mina ’da senin için güneşten gölgeleNebileceğin bir göz oda yahut bir bina yapsak ya.” dedim. O, “Hayır, Orası önce gelene aittir.” buyurdu.³⁹

Bu hadis de bir önceki rivayetle aynı gerekçe ile eleştirilmiştir. Mekke evlerinin tasarruflarının yasak olduğuna işaret eden diğer birçok rivayette olduğu gibi bu rivayetin isnadında da İbrahim b. Muhacir bulunmaktadır. Ancak mezkûr rivayetin eleştirilme gerekçesi yalnızca isnadında zayıf isimlerin bulunması ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda hadisin ifade ettiği bağlamında yanlış anlaşıldığı iddia edilmiştir. Nevevî (ö.676/1277), bu hususta şöyle söylemektedir: “Şayet hadisin sahih olduğunu varsaysak bile, yine de onda Harem evlerinin tasarrufuna ilişkin bir yasaklama bulamıyoruz. Zira burada kastedilen Mina bölgesinde hacıların her daimçadırlarını kurup konakladığı ve hali hazırda sahiplenilmeyip üzerinde yapı inşa etmeye müsait olmayan ölü arazilerdir.”⁴⁰

İmam-ı Âzam rivayeti olarak bilinen şu rivayet de Şafîîler tarafından zayıf bulunmuştur:

Ubeydullah b. Yezid'den rivayetle Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: “Allah, Mekke’yi haram kılmıştır. Onun evlerini satmak ve ürününü yemek haramdır. Kim Mekke evlerinin ücretinden bir şey yerse o ancak ateş yemiş olur.”⁴¹

Şafîîler, Ebu Hanife’ye nispet ettikleri bu rivayeti iki açıdan kusurlu kabul etmişlerdir. Birincisi, isnadında bulunan ibn Ebi Ziyad el-Kaddah’ın⁴² muhaddislerce zayıf bulunmasından ötürü isnadının zayıf olduğu, ikincisi ise, hadisin iddia edildiği gibi merfu’ olmadığı, bilakis Abdullah b. Amr üzere mefkuf olduğudur. Nevevî, bu konuda Dârekutnî, Ebu Abdurrahman es-Sülemî ve Beyhâkî’nin de aynı görüşte olduğunu bildirmiştir.⁴³

³⁹ Ebu Dâvud, “Menasik”, 90.

⁴⁰ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 251.

⁴¹ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, 4: 12 (3015).

⁴² İbn Ebi el-Kaddah hakkında ayrıntı bilgi için 3. Hadis açıklamalarına bakınız.

⁴³ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 251.

Şafî fukehâsının eleştirdiği son hadis ise Alkâme b. Nadle rivayeti olarak bilinen ve bizim de “Mekke evlerini Satışı ve Kiralanmasına İzin Veren Rivayetler” bölümünde zikredilen şu hadistir:

Alkame bin Nadla (r.a)'den şöyle rivayet edilmiştir: “Mekke evlerine ancak sevâib (yâni oturanların mülkü olmayıp ihtiyaç sahiblerine terkedilmiş olarak) denile geldiği halde Resûlullah (s.a), Ebu Bekir ve Ömer (r.a) vefat ettiler. Kim meskene muhtaç ise oturur ve kim muhtaç değil ise ihtiyacı olana bırakır.”⁴⁴

Şafî muhaddis Beyhâkî (ö.458/1065)’ye göre bu rivayette de Ebu Hanife rivayetinde olduğu gibi iki farklı problem vardır. Birincisi, isnadın tepesindeki isim olan Alkâme b. Nadle’nin⁴⁵ sahabe değil tabiin olduğu dolayısıyla isnadında bir kopukluk olduğu, ikincisi ise hadisin iddia edildiği gibi bir yasaklama getirmediği yalnızca cömert Mekke insanının asr-ı saadette fakir ve ihtiyaç sahibi Müslümanları gözeterek uygulayageldikleri güzel bir âdeti haber vermemekte olduğudur.⁴⁶

Özetle Şafîîlerin bu konu hakkındaki düşünceleri Mekke evleri ile Mescid-i Harâm’ın farklı hukuklara sahip olduğu fikrine dayanmaktadır. Nevevi (ö. 676/1277), Hac suresi 25. âyette ifade edilen eşit olma durumunun yalnızca Mescid-i Harâm’a ilişkin özel bir durum olduğunu; bir ikincisi ise Mekke Haremi’ne ilişkin sahih hadislerde belirtilen yasaklamalardan yola çıkarak kıyas yapılması ve yasağın kapsamının evlerin tasarruflarını da içine alacak şekilde genişletilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁷ Mâverdî (ö.450/1058), bütün bu deliller sonrasında Mekke evlerinin satışı, kiralınması, miras bırakılmasının yanı sıra hibe edilebilmesinin de caiz olduğunu söylemiştir.⁴⁸

3. 3. MALİKÎLER

Mâlikî Mezhebi kaynaklarında Mekke evlerinin satışı ve kiralınması konusuna yüzeysel bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Mâlikî Mezhebi bu meselede tıpkı Şafîîler

⁴⁴ İbn Mâce, “Menasik”, 102.

⁴⁵ Alkâme b. Nadle hakkında ayrıntılı bilgi için 1. hadis açıklamalarına bakınız.

⁴⁶ Nevevî, *el-Mecmu’ Şerhu’l Mühezzebe*, IX, s. 251.

⁴⁷ Mâverdî, *el-Hâvi’l Kebir*, V, s. 386.

⁴⁸ Mâverdî, *el-Hâvi’l Kebir*, VII, s. 552.

gibi Mekke'nin ele geçiriliş yöntemini konunun mihenk taşı olarak görmektedir. Onlara göre Mekke, Şafîîlerin aksine kılıç yoluyla "عنوة" fethedilmiştir. İmam-ı Mâlik (ö.179/795) bu görüşü, Hz. Peygamber'in Mekke'ye silahlarını göstererek ve başta Ebu Süfyân olmak üzere tüm ahaliye kılıç çekmemeleri halinde eman vererek girmesi ile desteklemektedir. Çünkü ona göre silahların gösterilmesi ve eman vermek, ancak savaş ortamının var olduğuna dair iki göstergedir.⁴⁹ Bu iki delil sonraki dönem Mâlikî fıkıhçıları tatmin etmiş olmalı ki bu hususta İmam Malik'e hiçbir itiraz yöneltilmemiştir. Ancak fetih gerçekleşikten sonra, oradaki evlerin kimlere bırakıldığı hususundabir takım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Evlerin kimlere bırakıldığı konusunda iki farklı görüş dile getirilmiştir. Onlardan ilki şöyledir: “Allah Rasûlü Mekke'yi fethettikten sonra evleri eski sakinlerine bağışladı. Oranın meskenleri taksim edilmedi. Halkı köleleştirilmedi. Çünkü Allah, Mekke'ye hürmet etti.” İkincisi ise Allah'ın orayı fetheden Müslümanlara tahsis ettiği yönündedir.⁵⁰ İbn Rüşd (ö.520/1126), bu konuyu “el-Beyan ve't Tahsil” isimli kitabında “Mekke evleri üzerinde dışardan gelenlerin ve Mekke halkının hakkı” isimli bâb başlığı ile değerlendirmiştir. İmam-ı Mâlik ise وَأَلْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ “Yerli ve misafirler için eşit kıldığımız Mescid-i Haram”⁵¹ âyetini delil göstererek Mekke halkı ve oraya dışardan gelenlerin Mekke evleri üzerinde eşit haklara sahip olduğunu savunmuştur.⁵² Ayrıca aşağıdaki rivayeti dikkate alarak Mekke arazilerinininalınıp satılamayacağına hükmetmiştir:

Ata'dan şöyle rivayet olunmuştur:” Ömer (r.a), Mekke halkına, ziyaretçilere arsalarına girdiklerinde evlerinin kapılarını kapatmalarını yasakladı.”⁵³

İlk dönem Malikî âlimleri, daha önce Hanefîlerin delil gösterdiği Hac Sûresi 25. âyeti, onlardan farklı anlamış ve mezkûr âyetin yalnızca Mescid-i Harâm'a

⁴⁹ Ebu Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris El-Karâfî, *ez-Zehîra*, C. V, Dâru'l Garbi'l İslamî, Beyrut, 1994, 406.

⁵⁰ Ali b. Muhammed El-Lehmî, *et-Tebşira*, C. XI, Vizerâtü'l Evkâf-i ve's Şuûni'l İslamî, Katar, 2011, s. 5085.

⁵¹ Hac, 22/25.

⁵² Ebu Velid Muhammed b. Ahmed b. Rüşd, *el-Beyan ve't Tahsil*, C. III, Dâru'l Garbi'l İslamî, Beyrut, 1988, s. 405.

⁵³ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 330 (14685).

hamledilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu hususta “Mekke evleri ve Mescid-i Hâram, Mekke ile Bağdat kadar birbirinden farklıdır.” derler.⁵⁴

Taberî (ö. 310/922)’ de zikredilen âyeti aynı şekilde anlayanlardandır. Ona göre ayet, yalnızca hac ve tavaf ibadetine yönelik engel ve yasakların zemmedilmesi ile alakalıdır. Ayrıca Taberî, رَبَاعٌ مَكَّةَ لَا تُبَاعُ “Mekke evleri satılmaz.” yönündeki rivayetlerin hac ibadeti için Mekke’ye gelen hacılara yönelik iyilik ve hoşgörü bağlamında anlaşılması gerektiğine işaret ederken şu hadisi delil göstermiştir:

حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ عَدِيٍّ قَالَ: أَخْبَرَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ قَالَ: كَانَ طَاوُسٌ يَكْرَهُ أَنْ يُوَاجِرَ أَرْضَهُ بِالذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَلَا يَبْرَى بِالثَّلَاثِ وَالرُّبْعِ بَأْسًا فَقَالَ لَهُ مُجَاهِدٌ: أَذْهَبَ إِلَى ابْنِ رَافِعٍ بْنِ خَدِيجٍ فَاسْمَعِ حَدِيثَهُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: إِنِّي وَاللَّهِ لَوْ أَعْلَمُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْهُ مَا فَعَلْتُهُ، وَلَكِنْ حَدَّثَنِي مَنْ هُوَ أَعْلَمُ مِنْهُ ابْنُ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا قَالَ: «لَأَنْ يَمْنَحَ الرَّجُلُ أَخَاهُ أَرْضَهُ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَأْخُذَ عَلَيْهَا خَرَجًا مَعْلُومًا»

İbni Abbas’tan rivayetle: “Sizden birinizin arazini kardeşine hibe etmesi, ondan gelir elde etmesinden daha hayırlıdır.”⁵⁵

Son dönem Malikî âlimleri ise Haşr sûresi 8. âyette geçen لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ “Yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan muhacirlerin fakirleri” âyetinde evlerin ve malların fakirlere nispet edilmesini, sahip olunabilecek bir mala değil, ikamete hamletmişlerdir. Ayrıca ayetin muhacirlerin bir kısmına “fakir” demesinden yola çıkarak, “Eğer mallar onların olsaydı fakir olmazlardı.” demişlerdir. Malikîlere göre, Mekke evleri ve Mescid-i Harâm, av konusunda hüküm birliğine sahipken tavaf konusunda birbirinden farklıdır. Çünkü Mekke evlerinde tavaf meşru değildir.⁵⁶

Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasına cevaz veren Malikîlere gelince, onların delilleri, asırlar boyunca o bölgedeki evlerin alınıp satılması ve hiç kimsenin bu alışverişlerden bir rahatsızlık duymamasıdır. Malikî imamlarından ibn Kasım (ö. 191/806) da bu görüştedir. Ona göre açılan kuyu nasıl onu açanınsa evlerin durumu da

⁵⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temimî, C. II, *Şerhu’t Telkin*, Dârü’l Garbi’l İslamî, y.y.y., 2008, s. 967.

⁵⁵ Sünen-i Nesâî, “Mezaraâ”, 15.

⁵⁶ Temimî, *Şerhu’t Telkin*, II, s. 967.

aynı böyledir.⁵⁷ Bazı Bağdatlı Malikîler ise, verilen bu cevazı takyit edip, satışa konu olabilecek malları, evler ve üzerlerine inşa edilen çatılarla sınırlı tutmuşlar, arazilerin satışına sıcak bakmamışlardır. Evlerin üzerlerinde bulunduğu arazilerin başka bölgelerdeki özel mülkiyet arazileri gibisahibinin izni olmadan girilememesi kuralının burada geçerli olmadığını dile getirmişlerdir.⁵⁸

3.4. HANBELÎLER

Şimdiye kadar üzerinde çalıştığımız mezhep imamları ve ekollerin önde gelen âlimlerinin görüşlerine yer verdik. Yapmış olduğumuz incelemelerde görüş bildiren isimlerin kendi içinde bir tutarlılığı olduğunu müşahade ettik. Ancak söz konusu Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) olduğunda kendisine farklı zamanlarda farklı görüşlerin izafe edildiğini gördük. Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ilk görüş, Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının caiz olduğu yönündedir. Bu hususta İmam, kendisine *“Mekke evleri kimsenin değildir, ihtiyacınız varsa girin, oturun.”* denmesi karşısında tepkisini şöyle dile getirmiştir: *“Madem ki o evler kimsenin değil, o halde Peygamber(a.s), fetih günü o evleri niçin sahiplerine izafe etti, yahut Ömer, Dârussicn'i Safvan'dan nasıl satın aldı, Ya da madem ev kimsenin değil o halde vatandaş, içine haremiyle girip nasıl oturuyor?”* Aynı şekilde Esrem ve İbrahim b. Haris rivayetlerinde de *“Girin, Mekke evlerinde sahipleriyle beraber oturun.”* diye söyleyen birine, *“Nasıl girip oturuyorsun, eğer o evin sahibi nazarında bir itibarın varsa girer oturursun. Tabi bir de adamın evinin müsait olması gereklidir. Şayet Safvan b. Ümeyye'nin evi gibi geniş sofalı bir evi varsa, odalardan birine girer oturursun, ancak tek göz odalı bir evin içinde eşi ve çocuklarının yanında seni kimse misafir etmek zorunda değildir.”* dediği rivayet edilmiştir.⁵⁹

İbni Kuddame (ö. 682/1283), Hz. Peygamber'in *“Kapısını kapatan güvendedir.”* sözüne dikkat çekerek, şahsa ait olan malların zayi edilmediğini, bunun dışında bir şey ifade eden rivayetlerin de tamamının zayıf olduğunu söyler. Ayrıca raşid halifelerden bu zamana kadar evlerin satışına dair bir teamül bulunduğunu ve kimsenin buna karşı çıkmadığına değinir. Ona göre Hz. Peygamber, nasıl ki Hevazin'i

⁵⁷ Lehmî, *et-Tebşira*, XI, s. 5085.

⁵⁸ Temimî, *Şerhu't Telkin*, II, s. 968.

⁵⁹ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Câmiu'l Ulûmi'l İmam Ahmed el-Fıkh*, IX, Dâru'l Fella-i li'l Buhûsi'l İlmiyye, Mısır, 2009, s. 68.

sahiplerine bağışladı ise öylece Mekke'yi de sahiplerine bağışladı.⁶⁰ Bu yaklaşım içerisinde olan Hanbelîler, Ahmed b. Hanbel'in şahitliği ile gerçekleşen Şafî (ö. 204/819) ve İshak (ö. 238/852) arasındaki münazarada Şafî'nin delillerini daha baskın bulmaktadırlar.⁶¹

İmam Ahmed'e isnad edilen ikinci görüş ise bu evlerin tasarruflarının caiz olmadığı yönündedir. Ona göre Mekke zorla fethedilmiştir. Bunun delili ise şu hadistir:

حَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَعُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ، جَمِيعًا عَنِ الْوَلِيدِ، قَالَ زُهَيْرٌ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، حَدَّثَنِي أَبُو سَلَمَةَ هُوَ ابْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنِي أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: لَمَّا فَتَحَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ، قَامَ فِي النَّاسِ، فَحَمَدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ. ثُمَّ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ حَبَسَ عَنْ مَكَّةَ الْفِيلَ، وَسَلَّطَ عَلَيْهَا رَسُولَهُ وَالْمُؤْمِنِينَ، وَإِنَّهَا لَنْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ كَانَتْ قَبْلِي، وَإِنَّهَا أَجَلَتْ لِي سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ، وَإِنَّهَا لَنْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ بَعْدِي

*Ebu Hureyre'de rivayetle Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: "Allah, Mekke'yi fillerden kurtardı. Rasûlünü ve mü'minleri de Mekke ahalisine hâkim kılmıştır."*⁶²

Ahmed b. Hanbel, Hz. Peygamber'in fetih günü içlerinde ibni Hatal ve Mikyas b. Subâbe'nin de bulunduğu dört kişiyi öldürme emri vermesini de Mekke'ye girişin kılıç yoluyla olduğunun ispatı olduğunu söyler.⁶³

Hanbelî bilginlerden Merdavî (ö. 885/1480), "el-İnsaf" isimli eserinde "caiz değildir" fetvasının ve "Mekke zorla fethedilmiştir" görüşünün her ne kadar ihtilafa uğrasa da mezhebin esas görüşü olduğunu söylemiştir.⁶⁴

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'den gelen üçüncü ve son görüş ise oğlu Abdullah tarafından aktarılmıştır. Rivayette Abdullah, bir seferinde babasına Mekke evlerinin hükmünü sorduğunu ve babasının şu cevabı verdiğini söyler: "Her ne kadar

⁶⁰ Şemseddin Ebu'l ferç İbn Kuddame, *Şerhu'l Kebir*, C. XI, Hicr-u li't Tebâati ve'n Neşr ve't Tevzi' ve'l i'lan, Mısır, 1995, s. 75.

⁶¹ Takiyuddin Ebu'l Abbas İbn Teymiyye, *Mecmuû'l Feteva*, C. XXXIV, el-Mecma' Melik Fahd li't Tebaati Mushafi's Şerif, Medine-i Münevvere, 1995, s. 113.

⁶² Müslim, "Hac", 447.

⁶³ İbni Kuddame, *Şerhu'l Kebir*, XI, s. 74.

⁶⁴ Ebu Yakub Mervezî el-Kevsec, *Mesâilü'l İmam Ahmed ve İshak b. Raheveyh*, C. V. İmâdetü'l Bahsi'l İlmiyye, Medine, 2002, s. 2305. (3. dipnottan naklen)

*başkaları Hz. Ömer'in Dârussicni satın almasını delil göstererek ona ruhsat verseler de bize göre Ömer, bu işi Ümmetin menfaati doğrultusunda yapmıştır, dolayısıyla kamu yararı gözetilen bir durumdan kişisel bir izin çıkmaz. Bunun için bize göre Mekke evlerinin tasarrufu mekruhtur.”*⁶⁵

Aynı eserde Abdullah (ö.290/902), babasının, İmam Şafî (ö.204/819) ve İshak b. Raheveyh (ö. 238/852) arasında cerayen eden bir münazaraya tanık olduğuna değinmiştir. Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'in, bu münazarada daha önce zikrettiğimiz aksine Mekke evlerinin tasarruflarının kerahatini savunan İshak'ı daha baskın bulduğuna atıfta bulunmuş ve bu konuda gelen rivayetlerin çoğunun kerahate işaret etmesinden ötürü evlerin alım ve satımından uzak kalmanın kendisine daha sevimli geliyor dediğini aktarmıştır.⁶⁶

Hanbelî kaynaklarda yer alan farklı bir bilgi de Ebu Süfyan, Mekke'de bazı şahıslara ait evlerde kira karşılığı oturmuş ve parasını ödemedi kaçmıştır. Bu haberi duyan Ahmed b. Hanbel'in tebessüm ettiği ve bunun üzerine Mekke evleri üzerinden para kazanılabileceğinin caiz olduğu; ancak kişinin gücü yettiği takdirde ev sahibine para ödemeyebileceği, çünkü hane sahibinin bunu haketmediği fetvasını verdiği rivayet edilmiştir.⁶⁷

Hanbelî fıkıh kitaplarında yer alan bir fetva ise Mekke dışında inşa edilmiş olup, Harem bölgesine çekilerek getirilen evin durumu ile ilgilidir. Mezhebe göre taşınarak getirilen bu evin hükmü çadır ve benzeri geçici evlerin hükümleri gibi caizdir. Bu geçici ev harem diyarının taşından ve toprağından yapılsa bile durum değişmez.⁶⁸ Kanaatimizce geçici ev fetvası Ahmed b. Hanbel'in Mekke içerisinde ev yapmayı kerih görmesi ile şekillenmiştir. Bu fetvayı bir adım öteye götüren İshak (ö. 238/852), Mekke evlerinden kazanılan parayı Harem'deki pınar ve kuyu sularını satmayla eş tutar. Ona göre topraktan çıkartılan maden, zift ve petrol gibi kıymetlerin de hükmü aynıdır.⁶⁹

⁶⁵ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Mesâilü'l Ahmed b. Hanbel Rivayet-ü ibnihü Abdullah*, el-Mektebü'l İslamî, Beyrut, 1981, s. 234.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l Ahmed b. Hanbel Rivayet-ü ibnihü Abdullah*, s. 234.

⁶⁷ İbni Kuddame, *Şerhu'l Kebir*, XI, s. 76.

⁶⁸ İbni Kuddame, *Şerhu'l Kebir*, XI, s. 76.

⁶⁹ İbni Kuddame, *Şerhu'l Kebir*, XI, s. 77.

SONUÇ

Hac ibadeti İslam dininin en önemli şiarlarından biridir. Bir zaman ve mekânla anılan bu ibadet, beraberinde kendisi ile zikrolunan hem zamana hem de mekâna özel önem atfedilmesini sağlamıştır. Özellikle Hac ibadetinin yapılmış olduğu alanlar zaman içerisinde bir takım farklı uygulamaların konusu olmuştur. Bu uygulamalardan biri de Mescid-i Harâm'ın etrafında bulunan evlerin, dünyanın başka herhangi bir yerinde bulunan evlerden farklı olarak satış, kira ve miras durumlarının olmaması yönündedir. Tezimizde bu zamana kadar gerek hadis uleması gerek de fıkıh çevreleri tarafından ciddi ayrışmalara konu olan bu mesele hakkında ayrıntılı olarak verileri paylaşmaya çalıştık.

Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde Mekke evlerinin satışı ve kiralanması ile ilgili yasak koyan ve izin veren iki tür rivayet grubu bulunduğunu tespit ettik. Yasaklamaya işaret eden hadislerin iki tanesinin Kütüb-ü Sitte'de (Sünen-i İbni Mâce ve Sünen-i Ebi Dâvud) diğerlerinin ise muhtelif hadis kitaplarında bol miktarda rivayet edildiğini gördük. Özellikle hadis âlimlerince kısmi bir teveccüh gören rivayetler bulunmakla beraber bu rivayetlerin çoğunlukla zayıf olarak değerlendirildiğine şahit olduk. Mekke evlerinin satılması ve kiralanmasına izin veren rivayetlerin ise bir kısmının Buhârî, Müslim ve Ebu Dâvud gibi muteber isimler tarafından sahih olarak rivayet edildiğini gözlemledik. Bununla beraber İbn Ebi Şeybe, Dârekutnî, Tahâvî ve Beyhâkî gibi pek çok meşhur hadisçinin eserlerinde her iki türden rivayetlere hiçbir hüküm belirtmeksizin yer verdiği dikkatimizi çekti. Diğer taraftan fikhî görüşlerini ortaya koymakla tanınan Buhârî, Müslim gibi otoritelerin bu hususta fikirlerini açıkça ortaya koymadıklarını söyleyebiliriz. Öte yandan delil olarak kullanılan rivayetlerden açıkça yasağa ya da cevaza işaret edenlerin zayıf olarak nitelendirilmesine karşın, özellikle evlerin satışına veya kiralanmasına izin verdiği düşünülen rivayetlerin ise Hanefiler tarafından iktizanın delaleti türünden anlaşıldığını yani, doğrudan değil de lafzın gerekliliğinden çıkarıldığını tespit ettik. Yani evlerin satış ya da kiralanmasına doğrudan cevaz veren sahih bir rivayete rastlamadık.

Mezheplerin görüşüne gelince Şafiiler haricinde diğer üç mezhebin bu rivayetleri dikkate aldıklarını ve genel olarak bu evlerin satışı ya da kiralanması ile

ilgili tasarrufların caiz bulunmadığını tespit ettik. Bizce zayıf kabul edilen bu rivayetlerin fıkıhçıların ekserisi tarafından hüccet kabul edilmesi onların maslahatçı yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Bu maslahat, Müslümanların hac ibadetlerini rahat bir ortamda yapmaları ve bu bölgenin hac ibadetini uzun vadede engelleyici mahiyette ticareti bir rekabet alanına dönüştürmesini engellemektir. Diğer bir söylemle bu rivayetlerin, özellikle Mekke'nin ele geçiriliş yöntemi etrafında dönen tartışmalar neticesinde edinilen kanaatlere destek bağlamında bir dolgu malzemesi olarak kullanıldığını da söyleyebiliriz. Konu ile ilgili Âkil Hadisi gibi sahih rivayetlerin ise Ebu Hanife ve İmam Malik gibi otoriteler tarafından hiç dillendirilmemesini daha önce ilginç bulduğumuzu ifade etmiştik. Öyle zannediyoruz ki bu durumu tedvin döneminden önce yaşadıkları için kendilerine bahsi geçen rivayetlerin ulaşmamış olabileceği ihtimali ile açıklayabiliriz. Bunun yanı sıra Şafii Mezhebi'nin dışında bütün mezheplerde ana akım görüşün hilafına bazı beyanlarda bulunulduğunu gözlemledik. Bu konuda Şafii mezhebinin ise diğer mezheplerin aksine tam bir birliktelik içinde olduğunu gördük. Mezhep içerisinde aradan uzun yıllar geçse de genel kanaatin dışına çıkılmamıştır. Zira İmam Şafii, sahih kaynaklardan edindiği hüccetlerle yetinmeyip karşı görüşün öne sürdüğü delilleri de çürütmeye çaba harcamıştır. Bir hadisçi refleksi ile hareket eden İmam Şafii, söz konusu evlerin satışı ve kiralınmasını yasaklayan rivayetlerin zayıflığına dikkat çekerek karşı yönde görüş bildirmiştir. Sonuç olarak Şafii'nin görüşünün hayatın doğal akışına ve iktisadî-ticarî yaşamın dokusuna daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber günümüz Hicaz topraklarını elinde bulunduran Suud yönetiminin, Hac farızasını yerine getirmek için gelen mü'minleri ekonomik olarak zorlayan ve hatta sömürü aracı olarak gören tutumları nedeniyle, Mekke evleri üzerinden para kazanmayı sakıncalı gören mezhep imamlarımızın bu gibi problemleri öngörüp ideal olana işaret etmek için sarfettikleri çabalar da nazarımızda oldukça değer kazanmaktadır. Zira her konuda Hanbelî Mezhebi'nin katı bir uygulayıcısı olan Suud yönetiminin bu hususta mezhebin genel tavrını terketmesi bize oldukça manidar gelmektedir.

Sonuç olarak konuyla ilgili bütün müktesebatı incelediğimizde Mekke evlerinin satışı ve kiralınmasının caiz olduğunu söyleyebiliriz. “*Mekke evleri satılmaz, kiralınmaz.*” gibi rivayetlerin ise hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye gelen hacılara iyilik ve ikram bağlamında bir teşvik olarak değerlendirmekteyiz. Ayrıca kutsal harem bölgesinde bulunan evlerin bir sömürü aracı olarak görülmeyeceği

uygulamaları ütopik bulmadığımızı ve bölgenin kutsiyetine uygun Osmanlı hassasiyetine sahip politikalar geliştirebilen güçlü bir İslam devletinin, gerek İmam-ı Azâm, gerekse diğer âlimlerimizin hayalini gerçekleştirmeye muktedir olabileceğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Abdulgâki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'âni'l Kerim*, Dâru'l Kütübi'l Mısriyye, yayım yeri yok, 1945.

Abdurrezzak, Ebu Bekir, *el-Musannef*, el-Mektebetü'l İslâmî, Beyrut, 1403.

Âkilî, Ebu'l Cafer Muhammed b. Amr, *ed-Duefâü'l Kebir*, C. I, Dâru'l Mektebeti'l İlmiyye, Beyrut, 1984.

Aktan, Hamza, “Âkile” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, tarih yok, ss. 249-250.

Ali, Cevad, *el-Mufasssal-u fi Tarihi'l Arabî Gable'l İslam*, C. VII, Dâru's Sâkî, yayım yeri yok, 2001.

Algül, Hüseyin, “Mescid-i Kubâ” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 279-280.

Arnavut, Şuayb, *Sünen-i ibn Mâce*, C. IV, Dâru'l Risaleti'l Âlemiyye, yayım yeri yok, 2009.

Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl, *Fethu'l Bârî*, C. III, Dâru'l Mârifet, Beyrut, 1959.

Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl, *Lisânu'l Mîzân*, C. I, Dâiratü'l Mârifeti'n Nizâmiyye, Hindistan, 1971.

Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl, *İthafu'l Meherati bi'l Fevâid*, C. XIX, Mucemmâu'l Melik Fahd, Medine, 1994.

Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu Fadl, *Tehzibu't Tehzib*, C. VII, Matbûatu't Dâireti'l Meârifî'n Nizâmî, Hindistan, 1908.

Baykal, Orhan, “İslam İctimâî Hayatında Mescid ve Câmi”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C. IV, S. 2, 1979, ss. 10-16.

Bedreddin el-Aynî, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî, *Nahbu'l Efkâri fi Tenkîhi'l Mebâni'l Ahbâr*, C. XII, Vizerâtü'l Efka-i ve's Şuûni'l İslamiyye, Katar, 2008.

Bedreddin el-Aynî, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî, *el-Binâyet-ü Şerhu'l Hidâye*, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 2000.

Bedreddin el-Aynî, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. El-Gaytânî, *Umdetü'l Kârî Şerhu's Sahih-i Buhâri*, C. IX, Dâru'l İhyâ-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, tarih yok.

Bağdadî, Ebu'l Ubeyd Kasım b. Selam, *Kitâbu'l Emval*, Dâru'l Fikr, Beyrut, tarih yok.

Baykal, Orhan, “İslam İctimâî Hayatında Mescid ve Câmi”, *İslam ve Medeniyet Mecmuası*, C. IV, S. 2, 1979, ss. 13-53.

Begavî, Muhyissünne Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud, *Tefsirü'l Begavi*, tahkik: Muhammed Abdullah en-Nemr, C. I, Dâru'l İhyâ-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, tarih yok.

- Bekcerî, Alaaddin Moğoltay Bin Kalic, *İkmal-ü Tehzibi'l Kemâl*, C. IX, Fârûku'l Hadîset-i lit'Tabâa, yayım yeri yok, 2001.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvud, *Futuhu'l Buldan*, Dâru'l Mektebeti'l Hilâl, Beyrut, 1988.
- Beyhakî, *Sünen-i Beyhâkî*, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Beyhakî, *es-Süneni's Sagir*, Camiatü'd Dirâsati'l İslamiyye, Pakistan, 1989.
- Beyhakî, *Marifetü's Sünen-ive'l Âsar*, Dâru'l Vefa, Kahire, 1991.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükkaşçı, “Mekke” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 565-563.
- Bozkurt, Nebi, “Asr-ı Saâdet'te Mescid ve Fonksiyonları”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1984.
- Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Harâm” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 273-277.
- Buhârî, Ebu Abdullah, Muhammed b. İsmâil, *Târihu'l Kebir*, C. V, Dâiretü'l Meârifî'l Osmaniyye, Haydarâbad, tarih yok.
- Buhârî, Ebu'l Meâlî Burhaneddin Mahmud b. Ahmed, *el-Muhîtu'l Burhânî*, C. II, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Burhaneddin, Ali b. Ebi Bekir Ebu'l Hasan, *el-Hidâyet-ü fi Şerhi'l Bidâye*, C. IV, Dâru'l İhyâ't Turâsi'l Arabî, Beyrut, tarih yok.
- Busîrî, Ahmed b. Ebu Bekir, *Misbâhu'z Zücâce*, C. III, Dâru'l Arabiyyeti, Beyrut, 1983.
- Can, Yılmaz, “Kâbe”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 1993, ss. 67-91.
- Cebel, Muhammed Hasan, *Mu'cemü'l İştikâkî'l Mu'sal li Elfâzi'l Kur'ani'l Kerim*, Mektebetü'l Adâb, Kahire, 2010.
- Cessas, Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razî, *Ahkâmu'l Kur'an*, tahkik: Muhammed Sadık el-Kumhavî, C. I, Dâru'l İhyâ-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, tarih yok.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmâil b. Hammad, *es-Sihâh-ü Tacî'l Lüga ve Sihâhü'l Arabiyye*, tahkik: Ahmed Abdulgafur Attar, Beyrut, C. V, Dâru'l İlmi lil Melayin, Beyrut, 1987.
- Cevzî, Cemaleddin Ebu'l Ferc Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam-u fi Tarihi'l Mulûk-i ve'l Ümem*, C. I, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1992.
- Cevzî, Cemaleddin Ebu'l Ferc Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *ed-Du'efâ-u ve'l Metrukûn*, C. I, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Cürcanî, Ebu'l Kasım Hamza b. Yusuf, *Tarih-u Cürcanî*, Âlemü'l Kütüb, Beyrut, 1987.
- Cürcanî, Ebu Ahmed b. Adiy, *el-Kâmil-ü fi Dûefâi'r Rical*, C. V, Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Çalık, Bünyamin, “Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 2015, ss. 110-132.

- Dârekutnî, Ebu'l Hasen, *Sünen-i Dârekutnî*, Müessesetü'r Risale, Lübnan, 2004.
- Davûdî, Yusuf b. Cevdet, *el-Müttefik ve'l Müfterik*, Dâru'l Endülüs-i li't Tabaâ, Mısır, tarih yok.
- Demirî, Kemaleddin Muhammed b. Musa, *en-Necmü'l Vehhac fî Şerhi'l Minhâc*, C. XI, Dâru'l Minhac, Cidde, 2004.
- Dübyan b. Muhammed, Ebu Ömer, *el-Muâmelâtü'l Maliyye*, C. V, Mektebetü'l Melik Fahd Vataniyye, Riyad, 2011.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen-i Ebi Dâvud*, Mektebetü'l Asriyye, Beyrut, tarih yok.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sualât-u Ebi Ubeyd el-Âcirî*, Îmâdetü'l Bahsi'l İlmî bi'l Câmiati'l İslamiyye, Suudî Arabistan, 1983.
- Ebi Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Ma'rifetü's Sahabe*, C. III, Dâru'l Vatan li'n Neşr, Riyad, 1998.
- Ebu Ya'la, *Müsned-u Ebi Ya'la*, Dâru'l Me'munî li't Turas, Şam, 1984.
- Elbânî, Muhammed Nasiruddin, *Dâifu Süneni't Tirmizî*, el-Mektebetü'l İslamî, Beyrut, 1991.
- Elbânî, Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin, *İrvâu'l Ğalil*, C. V. Mektebetü'l İslamî, Beyrut, 1985.
- Elbânî, Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin, *Sahih-i Ebi Dâvud el-Ümm*, I, Müessesetü'l Gurâs-i li'n Neşr, Kuveyt, 2002.
- Elbânî, Ebu Abdurrahman Muhammed Nasiruddin, *es-Silsiletü'l Ehadisi'l Daîf*, C. V, Dâru'l Meârif, Riyad, Suûdî Arabistan, 1992.
- Eraslan, Sadık, "Osmanlıların Haremeyn-i Şerifeyn Hizmetleri", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXV, S. 1, 1999, ss. 205-220.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet Eroğlu, *Dinler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2013.
- Ezidî, Ebu Bekir Muhammed b. Hasen b. Düreyd, *el-İştikâk*, tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, C. I, Dâru'l Cîl, Beyrut, 1991.
- Ezrâkî, Ebu Velid Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Muhammed, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- Ezrakî, Ebu Velid Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Muhammed, *Ahbâru Mekke*, C. I, Dâru'l Endülüsî li'n Neşr, Beyrut, tarih yok.
- Fâkihî, Ebu Abdullah Muhammed b. İshak, *Ahbâru Mekke*, C. III, Dâru'l Hadr, Beyrut, 1414.
- Fâsî, Takiyüddin Muhammed b. Ahmed, *El-Akdü's Semin fî Tarihi'l Beledi'l Emin*, C. I, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Kahire, 1998.
- Gök, Bilal, "Hz. Muhammed'in Doğduğu Ortam", *Hikmet Yurdu Dergisi*, C. VII, S. 13, ss. 53-67.
- Hâkim, Ebu Abdullah, *el-Müstedrek*, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1990.

- Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *el-Câmi-u li Ulûmi İmam Ahmed*, C. XIV, Dâru'l Fellâhi'l li'l Buhûsi'l İlmiyye, Mısır, 2009.
- Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Müessesetü'r Risale, yayım yeri yok, 2001.
- Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *el-İlel-ü ve'l Marifetü'r Rical*, C. II, Dâru'l Hânî, Riyad, 1422.
- Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Mesâilü'l Ahmed b. Hanbel Rivayet-ü ibnihü Abdullah*, el-Mektebü'l İslamî, Beyrut, 1981.
- İclî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdullah, *Tarihü's Sikat*, Dâru'l Bâz, yayım yeri yok, 1984.
- İbn Abidin, *Reddû'l Muhtar alâ Durri'l Muhtâr*, C. VI, Dâru'l Fikr, yayım yeri yok, Beyrut, 1992.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Murâsil*, Müessesetü'r Risale, Beyrut, 1397.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-İlel*, C. III, Metâbiu'l Hamîdî, yayım yeri yok, 2006.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Cerh ve Ta'dil*, C. II, Dâru'l İhyâ-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, 1952.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir, *Kitâbu'l Musannef*, Mektebetü'r Rüşd, Riyad, 1409.
- İbnü'l Esir, Ebu'l Hasan Ali b. Ebu'l Kerim, C. III, *Usdû'l Gâbe*, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1994.
- İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed, *es-Sîkât*, C. III, Vizerâtü'l Meârif li'l Hükûmeti'l Âliyeti'l Hindiyye, yayım yeri yok, 1973.
- İbn Kânî, *Mu'cemu's Sahabe*, Mektebetü'l Gurabâi'l Eseriyye, Medine, 1418.
- İbni'l Kayserânî, *Marifetü't Tezkira*, Müessesetü'l Kütübü'l Sekafe, Beyrut, 1985.
- İbn Kesir, Ebu'l Feda İsmâil b. Ömer, *el-Bidayet-ü ve'n Nihaye*, tahkik: Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî, C. II, Dâru'l Fikr, yayım yeri yok, 1986.
- İbn Kesir, Ebu'l Feda İsmâil b. Ömer, *Câmiu'l Mesanid-i ve's Sünen*, C. VI, Dâru Hadr li't Tabâati ve'n Neşri li't Tevzi', Beyrut, 1998.
- İbni Kuddame, Şemseddin Ebu'l Ferç, *Şerhu'l Kebir*, C. XI, Hicr-u li't Tebâati ve'n Neşr ve't Tevzi' ve'l i'lan, Mısır, 1995.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, C. VIII, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2012.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebu'l Fadl Cemaleddin el-Ensârî, *Lisânü'l Arap*, C. XII, Dâru's Sâdr, Beyrut, 1993.
- İbn Mende, Muhammed b. İshak, *Fethu'l Bâb fi'l Künye ve'l kâb*, Mektebetü'l Kevser, Riyad, 1996.
- İbn Nuceym, Zeynuddin b. İbrahim, *el-Bahru'r Râik*, C. VIII, Dâru'l Kütübü'l İslamî, yayım yeri yok, tarih yok.

- İbn Rüşd, Ebu Velid Muhammed b. Ahmed, *el-Beyan ve't Tahsil*, C. III, Dâru'l Garbi'l İslamî, Beyrut, 1988.
- İbn Şahin, *Tarih-u Esmâi'd Du'efâ-i ve'l Kâzibîn*, el-Mektebetü's Şâmile, yayım yeri yok, 1989.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebu'l Abbas, *Mecmuû'l Feteva*, C. XXXIV, el-Mecma' Melik Fahd li't Tebaati Mushafi's Şerif, Medine-i Münevvere, 1995.
- İbn Ziya, Muhammed b. Ahmed, *Tarih-u Mekke'te'l Müşerrifet-i ve'l Mescidi'l Harâm-i ve'l Medinete's Şerif*, tahkik: Ali İbrahim, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2004.
- İbn Zenceviye, *Emvalü'l Zenceviyye*, Merkezü'l Melik Faysal, Li'l Buhûs ve'd Dirâse, Suudî Arabistan, 1986.
- İsfelhânî, Râgıb, *Müfredat*, Çıra Yayınları, çeviren: Abdulkaki Güneş, Mehmet Yolcu İstanbul, 2012.
- Kahraman, Abdullah, "İslam'da Helal ve Haram'ın Yeri ve Fıkıh Usûlü Açısından Değerlendirilmesi, *İslam Hukuku Araştırmalar Derneği*, S. 20, 2012, ss. 43-69.
- Karâfî, Ebu Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris, *ez-Zehîra*, C. V, Dâru'l Garbi'l İslamî, Beyrut, 1994.
- Kayrevanî, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebi Talib Hammuş b. Muhammed, *el-Hidayet-ü ila Bulûgi'n Nihaye fi İlmi Meani'l Kur'an ve Tefsiruhu*, C. VII, Mecmuat-ü Buhûsi'l Kitâb-i ve's Sünne, yayım yeri yok, 2008,
- İbni'l Kayserânî, Ebu Fadl Muhammed b. Tahir, *Mârifetü't Tezkira fi'l Ehâdisi'l Mevdûa*, C. I, Müessesetü'l Kütübi's Sekafe, Beyrut, 1985.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Şemseddin, *Tefsirü'l Kurtubî*, C. XII, Dâru'l Kütübi'l Mısriyye, Kahire, 1964.
- Kazvinî, Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Makâyisü'l Lüga*, thk. Abdusselam Harun, C. II, Dâru'l Fikr, 1979.
- İbni Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Daru'l İhya-i Kütüb-i Arabiyye, yayım yeri yok, tarih yok.
- Kevsec, Ebu Yakub Mervezî, *Mesâilü'l İmam Ahmed ve İshak b. Raheveyh*, C. V. İmâdetü'l Bahsi'l İlmiyye, Medine, 2002.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrid-ü li'l Kudûrî*, C. VI, Dâru's Selam, Kahire, 2006.
- Lebâbidî, Ahmed bin Mustafa, *Mu'cem-u Esmâi'l Eşyâ*, Dâru'l Fazile, Kahire, tarih yok.
- Lehmî, Ali b. Muhammed, *et-Tefsira*, C. XI, Vizerâtü'l Evkâf-i ve's Şuûni'l İslamî, Katar, 2011.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Müesseset-ü Zayid b. Sultan, Abudabi, 2004.
- Maverdî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l Kebir*, C. V, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1999.

- Mavsilî, Abdullah b. Muhammed b. Mahmud, *el-İhtiyâr-u li Ta'lîli'l Muhtâr*, C. IV, Matbaâtü'l Halebî, Kahire, 1937.
- Mehmet Zihni Efendi, *Nimeti İslam*, İslam Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1986.
- Medenî, Ali b. Abdullah b. Cafer, *Suelât-u ibn Ebi Şeybe*, Mektebetü'l Meârif, Riyad, 1984.
- El-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzibu'l Kemâli fi Esmâi'r Rical*, C. XX, Müessesetü'r Risale, Beyrut, 1980.
- Mihran, Muhammed Beyumî, *Dirasât-ü fi Tarihi'l Arabi'l Kadim*, Dâru'l Marifeti'l Camiyye, yayım yeri yok, tarih yok.
- Muhsin, Abdüsselam, *Dirâsetün Nakdiyyet-i fi Merviyâti'l Vâride*, C. II, İmadetü'l Bahsi'l İlmiyyi bi'l Câmîati'l İslamiyye, Suudî Arabistan, 2002.
- Müslim, Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim*, Dâru'l İhya-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, Tarih yok.
- Nesâî, Ahmet b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, el- Müessesetü'r Risale, Beyrut, 2001.
- Nesâî, *ed-Düefâ ve'l Metrukûne li'n Nesâî*, Dâru'l Va'y, Halep, 1396.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya b. Şerif, *el-Mecmu' Şerhu'l Mühezzeb*, C. IX, Dâru'l Fikr, yayım yeri yok, tarih yok.
- Nevirî, Ahmed b. Abdulvehhab b. Muhammed b. Abdiddaim Şehabeddin, *Nihayetü'l Erbi fi Funûnü'l Edeb*, C. I, Dâru'l Kütübi ve'l Visâiki'l Kavmiyye, Kahire, tarih yok.
- Öğüt, Salim, "Harem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 127-132.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hac", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 386-389.
- Özaydın, "Amr b. Luhay", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, ss. 87-88.
- Öztürk, Mustafa, "İslam Öncesi Mekke Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, İstanbul, 2011, ss.229-274.
- Razî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan Fahreddin, *et-Tefsirü'l Kebir*, C. XXIII, Dâru'l İhyâ-i Turâsi'l Arabî, Beyrut, 1999.
- Râzî, Ebu Zeraati, *ed-Duefa li Ebi Zerati'r Razî*, C. II, İmadetü'l Bahsi'l İlmi bi'l Câmîati'l İslam, Medine, 1982.
- Rudanî, Muhammed b. Muhammed. B. Süleyman, *Cem'ul Fevâid min Câmiu'l Usul*, C. II, Mektebet-ü İbn Kesir, Beyrut, 1998.
- Said b. Mansur, *Sünen-i Said b. Mansur*, C. II, Daru'l Selefîyye, Hindistan, 1982.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celalettin, *Mezher-u fi Ulûmi'l Lügati ve Envâiha*, tahkik: Fuad Ali Mansur, C. I, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, tarih yok.
- Şafî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas b. Osman b. Şafi' b. Abdulmuttalib, *el-Ümm*, C. IV, Dâru'l Marife, Beyrut, tarih yok.

- Şafîî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas b. Osman b. Şafî' b. Abdulmuttalib, *el-Müsnedü's-Şafîî*, Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1400.
- Şeybânî, Yahya b. Hubeyr b. Muhammed eş-Şeybanî, *el-İfsah-u an Meani's Sihah*, C. VII, Dâru'l Vatan, 1996.
- Şemseddin, Muhammed b. Ebi'l Feth Ebu Abdullah Şemseddin, *Matla-u Alâ Elfâzi'l Mukni'*, Mektebetü's Suvadî li't Tevzi', yayım yeri yok, 2003.
- Tahâvî, *Şerh-u Meâni'l Âsar*, el-Bâhisu bi Merkezi'l Hidme, Medine, 1994.
- Taberânî, *Mu'cemi'l Kebir*, Mektebetü'l ibn Teymiyye, Kahire, 1994.
- Temimî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer, C. II, *Şerhu't Telkin*, Dâru'l Garbi'l İslamî, yayım yeri yok, 2008.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, Şirket-ü Mektebe ve Metbua, Mısır, 1975.
- Uğur, Seyit Mehmet Uğur, "Fıkıh Usulünde Haram Kavramı", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Vahidî, Ebu'l Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed Ali, *et-Tefsîru'l Basît*, C. III, İmâdetü'l Bahsi'l İlmî, yayım yeri yok, tarih yok.
- Vizarâtü'l Evkaf ve's Şuûnü'l İslamiyye, *el-Mevsûatü'l Fıkhiyyetü'l Kuveytiyye*, C. II, XVII, XVII, Kuveyt, 1427.
- Yahya b. Main, Ebu Zekeriyya, *Min Kelam-i Ebu Zekeriya*, Dâru'l Me'mun-i li't Turâs, Şam, tarih yok.
- Yahya b. Maîn, Ebu Zekeriyya, *Tarih-u ibni Main*, C. III, İhyâu't Turâsi'l İslamî, Mekke, 1979.
- Yılmaz, Nuray, "İslam Hukuku Açısından Mekke-Medine Haremi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Yüksel, Mukadder Arif, "Siyer, Hadis Ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı Ve Menâsiki", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Çorum, 2017.
- Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l Latif, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih ve Tercemesi ve Şerhi*, tahkik: Kamil Miras, C. VI, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Divânu'd Duefâi'l Metrukîn*, Mektebetü'n Nahdati'l Hadîse, Mekke, 1967.
- Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *el-Kâşif*, C. II, Dâru'l Kible-i li's Sekâfeti'l İslamiyye, Cidde, 1992.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *el-Mağna fi'd Dûefâ*, C. II, Mektebetü's Şamile, yayım yeri yok, tarih yok.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Seyr-ü E'lâmu'n Nubelâ*, C. VII, Dâru'l Hadis, Kahire, 2006.